

Banken en wapens: de praktijk

Een praktijkonderzoek voor de Eerlijke Bankwijzer in
samenwerking met IKV Pax Christi

Embargo tot 2 juli 2009, 0.01 uur

Profundo

economisch onderzoek

Banken en wapens: de praktijk

**Een praktijkonderzoek voor de Eerlijke Bankwijzer
(Oxfam Novib, Milieudefensie, Amnesty International
en FNV Mondiaal) in samenwerking met IKV Pax
Christi**

Embargo tot 2 juli 2009, 0.01 uur

**Jan Willem van Gelder
Anniek Herder
Howard Law
Frank Slijper**

**Profundo
Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
Tel: 020-8208320
E-mail: profundo@profundo.nl
Website: www.profundo.nl**

Inhoudsopgave

Samenvatting	i
Inleiding	1
Hoofdstuk 1	Onderzoeksopzet en methodologie	2
1.1	Onderzoeksdoel	2
1.2	Onderzoeksopzet	2
1.3	Onderzochte investeringen en onderzoeksperiode	3
1.4	Gebruikte bronnen	3
1.5	Beoordelingsmethodologie	4
Hoofdstuk 2	Controversiële wapens	6
2.1	Definitie controversiële wapens.....	6
2.2	Definitie producenten van controversiële wapens	6
2.3	Selectie producenten van controversiële wapens	7
2.4	Afbakening betrokkenheid banken	8
2.5	Informatie over controversiële wapenproducenten.....	9
Hoofdstuk 3	Controversiële wapenhandel	27
3.1	Definitie controversiële wapenhandel	27
3.2	Selectie landen waaraan wapenleveranties ongewenst zijn	29
3.3	Selectie bedrijven actief in controversiële wapenhandel	32
3.4	Afbakening betrokkenheid banken	34
3.5	Informatie over bedrijven actief in controversiële wapenhandel.....	34
Hoofdstuk 4	Investeringen van de Nederlandse banken	46
4.1	Introductie	46
4.2	ABN Amro Bank Nederland	47
4.3	Aegon Bank	48
4.4	ASN Bank.....	50
4.5	DSB Bank.....	51
4.6	Fortis Bank Nederland	52
4.7	Friesland Bank	53
4.8	ING Bank.....	54
4.9	Rabobank.....	63
4.10	Robeco Direct.....	69
4.11	SNS Bank.....	75
4.12	SNS Regio Bank	79

4.13	Triodos Bank	83
Bijlage 1	Landen waaraan wapenleveranties mogelijk ongewenst zijn ...	84
Bijlage 2	Literatuurverwijzingen	86

Samenvatting

Doel van dit praktijkonderzoek is om te beoordelen of de banken die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht, investeren in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. De beoordeling vindt plaats volgens dezelfde criteria die zijn gebruikt voor de beoordeling van het wapenbeleid van de banken, zodat de scores voor beleid en praktijk goed te vergelijken zijn.

Onder controversiële wapens worden verstaan clustermunitie, anti-persoonsmijnen, chemische wapens, biologische wapens en kernwapens. Op basis van publicaties van de betrokken bedrijven en van gerenommeerde onderzoeksinstituten, militaire vakbladen en financiële instellingen, is een lijst van 28 bedrijven opgesteld die momenteel controversiële wapens produceren.

Controversiële wapenhandel betreft de leverantie van (belangrijke onderdelen van) wapens en wapensystemen, militaire transportmiddelen en andere militaire goederen aan landen waartegen een wapenembargo geldt, landen die mensenrechten op grote schaal schenden of in een (burger)oorlog verwickeld zijn, landen die zeer corrupt zijn of landen met een falende/fragele staat en arme landen die een groot deel van hun begroting aan wapenaankopen besteden. Vanwege de schadelijke relaties tussen dit soort controversiële wapenhandel enerzijds en armoede en mensenrechten anderzijds, vinden de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer dat banken niet moeten investeren in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Aan welke landen wapenleveranties om bovengenoemde redenen ongewenst zijn is onderwerp van internationaal debat. In lijn met de bovengenoemde criteria, die nu ook zijn opgenomen in het EU-wapenexportbeleid, zijn voor dit onderzoek 38 landen geselecteerd, op basis van bestaande indexen van gezaghebbende instellingen. Wapenleveranties aan deze 38 landen zijn volgens de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer in ieder geval ongewenst.

In de praktijk zijn er echter tal van wapenbedrijven die wel wapens en andere militaire goederen aan deze landen leveren. Op basis van onderzoek van publicaties van de betrokken bedrijven zelf, publicaties in de militaire vakpers en informatie uit de Arms Transfers Database van het gerenommeerde Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) zijn 24 grote bedrijven geselecteerd die de laatste vijf jaar militaire goederen aan deze landen leverden.

De volgende tabel geeft een overzicht van de 41 wapenbedrijven die in dit onderzoek onder de loep worden genomen. Van deze 41 bedrijven produceren er 28 controversiële wapens en zijn er 24 betrokken bij controversiële wapenhandel.

Geselecteerde wapenbedrijven

Bedrijf	Vestigingsland	Produceert de volgende controversiële wapens	Wapenleveranties in afgelopen 5 jaar aan
Alliant Techsystems	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens	Afghanistan
Allied Defense Group	Verenigde Staten		Afghanistan, Georgië, Nigeria, Saoedi-Arabië
Aviation Industry Corporation of China	China		Nigeria, Soedan, Zimbabwe
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens	
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens	Libië, Saoedi-Arabië
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens	Israël, Saoedi-Arabië

Bedrijf	Vestigingsland	Produceert de volgende controversiële wapens	Wapenleveranties in afgelopen 5 jaar aan
China North Industries Corporation	China		Saoedi-Arabië, Soedan
CMI Group	België		Saoedi-Arabië
Day & Zimmermann	Verenigde Staten	Clustermunitie	
DCNS	Frankrijk	Kernwapens	
Dongfeng Motor	China		Burma
EADS	Nederland	Kernwapens	China, Colombia, Irak, Israël, Libië, Pakistan, Saoedi-Arabië
Embraer	Brazilië		Colombia
Finmeccanica	Italië	Kernwapens	Libië, Nigeria, Pakistan, Saoedi-Arabië
Gencorp	Verenigde Staten	Kernwapens	
General Dynamics	Verenigde Staten	Kernwapens	Israël, Saoedi-Arabië
Hanwha	Zuid-Korea	Clustermunitie	
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens	
Israel Military Industries (IMI)	Israël	Clustermunitie	
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens	
L-3 Communications	Verenigde Staten	Clustermunitie	
Larsen & Toubro	India	Kernwapens	
Lockheed Martin	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens	Israël, Pakistan
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens	
Mectron	Brazilië		Pakistan
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens	
Pilatus Aircraft	Zwitserland		Tsjaad
Poongsan	Zuid-Korea	Clustermunitie	
Raytheon	Verenigde Staten	Kernwapens	Israël, Saoedi-Arabië
Rheinmetall	Duitsland		Israël, Pakistan
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens	
Saab	Zweden		Pakistan
Safran	Frankrijk	Kernwapens	
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens	
Shaanxi Baoji Vehicle Manufacturing	China		Republiek Congo, Tsjaad
Singapore Technologies Engineering	Singapore	Clustermunitie	
SNPE	Frankrijk	Kernwapens	
Terma	Denemarken		Colombia
Textron	Verenigde Staten	Clustermunitie, Anti-persoonsmijnen	

Bedrijf	Vestigingsland	Produceert de volgende controversiële wapens	Wapenleveranties in afgelopen 5 jaar aan
Thales	Frankrijk	Kernwapens	China, Israël, Pakistan, Rusland, Saoedi-Arabië
ThyssenKrupp	Duitsland		Colombia, Israël
United Technologies	Verenigde Staten		Colombia, Saoedi-Arabië, Tsjaad
Yugoimport SDPR	Servië		Burma, Libië, Irak, Israël

Vervolgens is onderzocht of de 12 Nederlandse banken op dit moment leningen of beleggingen hebben uitstaan aan/in de bedrijven in bovenstaande tabel. Dit is onderzocht op basis van publicaties van de betrokken bedrijven zelf, publicaties in financiële vakbladen en financiële databanken. De gevonden gegevens zijn ter controle aan de betreffende banken voorgelegd en zonodig aangepast.

De investeringen van banken in controversiële wapens en controversiële wapenhandel zijn voor twee werkterreinen van de banken beoordeeld:

- Investeringen voor eigen rekening en risico;
- Investeringen door de beleggingsfondsen van de bank (of het concern waartoe de bank behoort)

Voor de beoordeling is gebruik gemaakt van de volgende scoretabel, die is afgeleid van de scoretabel voor Wapenbeleid uit de Eerlijke Bankwijzer:

1. De bank investeert in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
2. De bank investeert in producenten van sommige controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
3. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens OF de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
4. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens EN de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in sommige vormen van controversiële wapenhandel (bijvoorbeeld geen investeringen in bedrijven die internationale wapenembargo's schenden);
5. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens EN de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;

De twee praktijkcores die voor de verschillende banken aan de hand van deze scoringstabel zijn vastgesteld, en de beleidscore voor Wapens uit de Eerlijke Bankwijzer, worden in de volgende tabel samengevat.

Banken en wapens: beleid en praktijk

Bank	Beleidscore	Praktijkscores	
		Eigen geld	Beleggingsfondsen
ABN Amro Bank Nederland	3	5	n.a.
Aegon Bank	3	5	1
ASN Bank	5	5	5
DSB Bank	n.a.	5	n.a.
Fortis Bank Nederland	3	5	n.a.
Friesland Bank	5	5	5
ING Bank	2	2	1
Rabobank	4	3	1
Robeco Direct	4	3	1
SNS Bank	3	5	1
SNS Regio Bank	3	5	1
Triodos Bank	5	5	5

Legenda:

- 1 = slecht;
- 2 = onvoldoende;
- 3 = matig;
- 4 = voldoende;
- 5 = goed.
- n.a. = niet actief op dit gebied

Zoals uit de tabel blijkt, investeren de meeste banken niet voor eigen rekening en risico in producenten van controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Deze banken scoren dan ook een 5.

ING Bank, Rabobank en Robeco Direct investeren voor eigen rekening en risico in producenten van controversiële wapens. Bij alledrie de banken gaat het daarbij om producenten van kernwapens. ING Bank investeert als enige voor eigen rekening en risico ook in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel en scoort daarom een 2.

Rabobank en Robeco Direct in voor eigen rekening en risico niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel en scoren daarom een 3.

Slechts drie banken investeren met hun beleggingsfondsen in het geheel niet in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel: ASN Bank, Friesland Bank en Triodos Bank. Zij scoren daarom een 5 voor beleggingsfondsen. Drie andere banken - ABN Amro Nederland, Fortis Bank Nederland en DSB Bank - beheren geen beleggingsfondsen en scoren daarom voor beleggingsfondsen 'niet actief'. Voor ABN Amro Nederland en Fortis Bank Nederland geldt echter wel dat ze op andere wijze vermogens van derden beheren. Of deze vermogens zijn geïnvesteerd in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven actief in controversiële wapenhandel, kon in het kader van dit onderzoek echter niet worden nagegaan.

Zes banken investeren met hun beleggingsfondsen zowel in producenten van controversiële wapens als bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Naast ING Bank, Rabobank en Robeco Direct - die ook ten aanzien van investeringen voor eigen rekening en risico laag scoren - zijn dat Aegon Bank, SNS Bank en SNS Regio Bank. Deze drie banken investeren voor eigen rekening en risico niet in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel, maar doen dat wel met hun beleggingsfondsen.

Aanbevelingen

Op basis van de uitkomsten van dit onderzoek worden de volgende aanbevelingen gedaan aan de onderzochte banken en de concerns waartoe zij behoren:

- Ontwikkel een wapenbeleid dat investeringen in producenten van controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel volledig uitsluit;
- Implementeer dit beleid systematisch voor alle investeringen voor eigen rekening en risico. Dit betekent dat bij uitstaande investeringen en bij aanvragen voor nieuwe investeringen gedurende een beperkte periode geprobeerd wordt om de klant te bewegen om te stoppen met de productie van controversiële wapens en/of met controversiële wapenhandel. Als dit na een beperkte periode niets oplevert, moeten uitstaande investeringen zo snel mogelijk worden verkocht en nieuwe investeringen worden uitgesloten;
- Implementeer dit beleid systematisch voor alle beleggingsfondsen en andere vormen van vermogensbeheer van de bank. Wanneer daarvoor een beleidswijziging van een beleggingsfonds noodzakelijk is, moeten beleggers na aankondiging van de beleidswijziging drie maanden de tijd krijgen om hun participaties in het fonds te kunnen verkopen. Daarna kan de beleidswijziging worden doorgevoerd en kunnen beleggingen in producenten van controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel worden verkocht.¹

Inleiding

In dit rapport worden de investeringen van 12 grote Nederlandse banken beoordeeld in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Het is daarmee het eerste praktijkonderzoek in het kader van het Eerlijke Bankwijzer project.

De Eerlijke Bankwijzer vergelijkt twaalf belangrijke aanbieders van particuliere betaal- en spaarrekeningen op de Nederlandse markt. Beoordeeld wordt welk (duurzaam of ethisch) investeringsbeleid deze 12 banken hanteren voor hun investeringen. In januari 2009 werd deze vergelijking voor de eerste maal gepresenteerd, in april 2009 volgde een update. Dit praktijkonderzoek wordt gelijktijdig met de tweede update in juli 2009 gepresenteerd. Met behulp van praktijkonderzoeken tracht de Eerlijke Bankwijzer nu te evalueren of de banken hun investeringsbeleid ook daadwerkelijk in de praktijk brengen. In het kader van het Eerlijke Bankwijzer project zal elke drie maanden een dergelijk praktijkonderzoek gepresenteerd worden, telkens over een ander onderwerp.

Dit praktijkonderzoek onderzoekt of de banken investeren in producenten van controversiële wapens (clustermunitie, kernwapens, anti-persoonsmijnen, chemische en biologische wapens) en of de banken investeren in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel: wapenleveranties aan landen waartegen een wapenembargo geldt, landen die mensenrechten op grote schaal schenden of in een (burger)oorlog verwickeld zijn, landen die zeer corrupt zijn of landen met een falende/fragiele staat en arme landen die een groot deel van hun begroting aan wapenaankopen besteden.

Ten aanzien van de investeringen van banken in producenten van clustermunitie, is door de projectgroep Eerlijke Bankwijzer (Oxfam Novib, Milieudefensie, Amnesty International en FNV Mondiaal) samengewerkt met IKV Pax Christi.

De verantwoordelijkheid voor opzet en uitvoering van dit onderzoek ligt bij onderzoeksbureau Profundo, dat ook het grootste deel van de uitvoering voor haar rekening nam. Het deelonderzoek gericht op het identificeren van bedrijven die controversiële wapens produceren, is uitgevoerd door Frank Slijper (Campagne tegen Wapenhandel).

In dit rapport vindt u de weerslag van de onderzoeksbevindingen. Hoofdstuk 1 gaat in op de onderzoeksopzet en -methodologie. In Hoofdstuk 2 wordt beschreven hoe 28 bedrijven zijn geselecteerd die controversiële wapens produceren en wordt relevante informatie over deze bedrijven gepresenteerd.

Hoofdstuk 3 gaat in op controversiële wapenhandel, waarbij eerst wordt beschreven hoe de landen zijn geselecteerd waaraan wapenleveranties ongewenst zijn. Vervolgens wordt beschreven hoe 24 bedrijven zijn geselecteerd die in de afgelopen vijf jaar militaire goederen aan deze landen hebben geleverd. Ook over deze bedrijven wordt relevante informatie gepresenteerd.

In Hoofdstuk 4 worden per bank de bevindingen gepresenteerd ten aanzien van investeringen in de 28 producenten van controversiële wapens en in de 24 bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Op basis van deze bevindingen worden per bank twee praktijkcores toegekend: één voor de investeringen voor eigen rekening en risico en één voor de investeringen van de beleggingsfondsen die de bank beheert.

Een samenvatting van de resultaten van het onderzoek is te vinden op de eerste pagina's van dit rapport.

Hoofdstuk 1 Onderzoeksopzet en methodologie

1.1 Onderzoeksdoel

Doel van dit onderzoek is om te beoordelen of de banken die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht, investeren in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. De beoordeling vindt plaats volgens dezelfde criteria die zijn gebruikt voor de beoordeling van het wapenbeleid van de banken, zodat de scores voor beleid en praktijk goed te vergelijken zijn.

1.2 Onderzoeksopzet

Het onderzoek valt uiteen in twee delen: controversiële wapens en controversiële wapenhandel. De aanpak voor deze twee delen wordt hieronder kort beschreven:

- **Controversiële wapens:** gebaseerd op internationale verdragen is eerst gedefinieerd welke wapens onder controversiële wapens wordt verstaan (zie paragraaf 2.1) en wanneer een bedrijf beschouwd wordt als een producent van controversiële wapens (zie paragraaf 2.2).
Vervolgens is onderzocht, op basis van publicaties van de betrokken bedrijven en van gerenommeerde onderzoeksinstituten, militaire vakbladen en financiële instellingen, welke bedrijven op of na 1 januari 2009 voldeden aan deze definities. Op basis van dit onderzoek is een lijst van 28 producenten van controversiële wapens samengesteld, waarin Nederlandse banken mogelijk geïnvesteerd zouden kunnen hebben (zie paragraaf 2.3). Nadere informatie over de controversiële wapenproductie-activiteiten van deze bedrijven wordt gegeven in paragraaf 2.5.
Vervolgens is onderzocht, op basis van publicaties van de betrokken bedrijven, de Nederlandse banken, financiële vakbladen en databanken, of de Nederlandse banken in deze bedrijven hebben geïnvesteerd (volgens de definities van paragraaf 1.3). De resultaten van dit onderzoek worden samengevat in Hoofdstuk 4.
- **Controversiële wapenhandel:** aansluitend bij de criteria in het wapenexportbeleid van de Europese Unie zijn verschillende landen-indexen van gezaghebbende instellingen gecombineerd tot een lijst van 38 landen. Wapenleveranties aan deze landen vallen in ieder geval onder de definitie van controversiële wapenhandel (zie paragraaf 3.1).
Vervolgens is onderzocht, op basis van publicaties van de betrokken bedrijven, van gerenommeerde onderzoeksinstituten en van militaire vakbladen, welke bedrijven in de afgelopen vijf jaar (sinds 1 januari 2004) militaire goederen hebben geleverd aan deze landen.
Op basis van dit onderzoek is een lijst van 24 grote bedrijven geselecteerd, waarin Nederlandse banken mogelijk geïnvesteerd zouden kunnen hebben (zie paragraaf 3.3). Nadere informatie over de wapenleveranties van deze bedrijven wordt gegeven in paragraaf 3.5.
Vervolgens is onderzocht of de Nederlandse banken, op basis van publicaties van de betrokken bedrijven, de Nederlandse banken, financiële vakbladen en databanken, in deze bedrijven hebben geïnvesteerd (volgens de definities van paragraaf 1.3). De resultaten van dit onderzoek worden samengevat in Hoofdstuk 4.

De onderzoeksresultaten voor beide deelonderzoeken worden in Hoofdstuk 4 per bank beschreven. Per bank worden ook twee praktijkcores op het gebied van wapens toegekend, gebaseerd op de beoordelingsmethodologie die wordt beschreven in paragraaf 1.5.

1.3 Onderzochte investeringen en onderzoeksperiode

De volgende vormen van investeringen van banken in controversiële wapens zijn in dit onderzoek onderzocht:

- leningen en andere vormen van kredietverlening aan producenten van controversiële wapens;
- investeringen in aandelen en obligaties van producenten van controversiële wapens;
- begeleiding van aandelen- en obligatie-emissies van producenten van controversiële wapens.

De volgende vormen van investeringen van banken in bedrijven die betrokken zijn bij controversiële wapenhandel zijn in dit onderzoek onderzocht:

- handelsfinanciering van controversiële wapentransacties;
- leningen en andere vormen van kredietverlening aan bedrijven die betrokken zijn bij controversiële wapenhandel;
- investeringen in aandelen en obligaties van bedrijven die betrokken zijn bij controversiële wapenhandel;
- begeleiding van aandelen- en obligatie-emissies van bedrijven die betrokken zijn bij controversiële wapenhandel;

Ten aanzien van investeringen in aandelen en obligaties zijn investeringen onderzocht die in de boeken van de banken stonden op of na 31 december 2008.

Ten aanzien van leningen is gekeken naar leningen die op 31 december 2008 nog in de boeken stonden.

Ten aanzien van begeleiding van emissies is gekeken naar activiteiten in de laatste twee jaar (sinds 1 januari 2007).

1.4 Gebruikte bronnen

Voor het onderzoek naar leningen of beleggingen die de banken op dit moment hebben uitstaan aan/in producenten van controversiële wapens en aan/in bedrijven die betrokken zijn bij controversiële wapenhandel, is gebruik gemaakt van openbare bronnen. Het onderzoek is gebaseerd op informatie afkomstig van websites en publicaties van de betrokken bedrijven zelf (jaarverslagen, persberichten en beursmededelingen), publicaties in financiële vakbladen en algemene media, publicaties van de banken zelf (jaarverslagen van beleggingsfondsen) en financiële databanken. De banken hebben de gelegenheid gehad om op de concept-bevindingen te reageren, maar niet alle banken hebben daar gebruik van gemaakt. Op basis van de reacties zijn op verschillende plaatsen bevindingen en formuleringen aangepast.

Het is mogelijk dat met deze onderzoeksmethode een deel van de investeringen van banken in producenten van controversiële wapens en in bedrijven actief in controversiële wapenhandel buiten zicht blijft. Wat goed in beeld komt zijn leningen verstrekt door banksyndicaten en beleggingen door de fondsen die beheerd worden door de bank. Waar moeilijker zicht op valt te krijgen zijn bilaterale leningen, beleggingen van de bank voor eigen rekening en risico en beleggingen van de (vermogensbeheerafdeling van de) bank voor particulieren en institutionele beleggers, voor zover die buiten beleggingsfondsen om worden gedaan.

Aan de banken is niet gevraagd om zelf gegevens over hun investeringen aan te leveren, omdat daarmee ook geen volledig beeld verkregen zou worden. Details over uitstaande leningen willen banken sowieso niet verschaffen en ook ten aanzien van uitstaande beleggingen worden vaak geen details gegeven. Een onderzoek gebaseerd op opgaves van de banken garandeert dus ook geen volledigheid, terwijl dan de meest transparante banken het strengst beoordeeld worden.

1.5 Beoordelingsmethodologie

De investeringen van banken in controversiële wapens en controversiële wapenhandel zijn voor twee werkkterreinen van de banken beoordeeld:

- Investeringen voor eigen rekening en risico (op de balans van het concern waartoe de bank behoort);
- Investeringen door de beleggingsfondsen van de bank (of het concern waartoe de bank behoort).

De onderzoekers realiseren zich dat deze twee werkkterreinen niet alle vormen dekken waarin banken betrokken kunnen zijn bij investeringen in controversiële wapens en controversiële wapenhandel. Sommige banken, met name ABN Amro, Aegon, Fortis, ING en Rabobank, houden zich ook bezig met het beheren van vermogens voor rijke particuliere klanten (het zogenaamde private banking) en institutionele beleggers. Voor zover deze vermogens buiten beleggingsfondsen om worden belegd, valt op basis van openbare bronnen niet te onderzoeken in welke bedrijven deze vermogens worden belegd. Daarom wordt dit deel van de vermogensbeheeractiviteiten van de banken buiten beschouwing gelaten.

De scoretabel voor de beide onderdelen die wel worden beoordeeld - investeringen voor eigen rekening en risico en investeringen door beleggingsfondsen - is rechtstreeks afgeleid van de scoretabel in de Eerlijke Bankwijzer voor het bankbeleid ten aanzien van wapens. Deze scoretabel luidt als volgt:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van wapens;
2. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens gedeeltelijk uit EN/OF sluit investeringen in controversiële wapenhandel gedeeltelijk uit;
3. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens volledig uit OF sluit investeringen in controversiële wapenhandel volledig uit OF sluit investeringen in zowel controversiële wapens als in controversiële wapenhandel vrijwel volledig uit;
4. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens volledig uit EN sluit daarnaast investeringen in controversiële wapenhandel vrijwel volledig uit (bijvoorbeeld geen handelsfinanciering van controversiële wapentransacties en geen investeringen in bedrijven die internationale wapenembargo's schenden);
5. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens volledig uit EN sluit investeringen in controversiële wapenhandel volledig uit.

De daarvan afgeleide scoretabel voor het praktijkonderzoek luidt als volgt:

1. De bank investeert in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
2. De bank investeert in producenten van sommige controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
3. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens OF de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;

4. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens EN de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in sommige vormen van controversiële wapenhandel (bijvoorbeeld geen investeringen in bedrijven die internationale wapenembargo's schenden);
5. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens EN de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;

Met behulp van deze scoretabel zijn voor iedere bank twee praktijkcores vastgesteld, één voor de investeringen voor eigen rekening en risico en één voor de investeringen van door de bank beheerde fondsen. De twee praktijkcores zijn naast elkaar gepubliceerd en zijn niet gemiddeld.

Hoofdstuk 2 Controversiële wapens

2.1 Definitie controversiële wapens

Onder controversiële wapens worden verstaan clustermunitie, anti-persoonsmijnen, chemische wapens, biologische wapens en kernwapens.

De definitie van clustermunitie is gebaseerd op de *Convention on Cluster Munitions* van 2008:²

- **Clustermunitie** is conventionele munitie die is ontworpen om meerdere kleine explosieve ladingen van elk minder dan 20 kilogram uit te strooien of te verspreiden, en die explosieve submunitie maakt er deel van uit. Het betreft niet:
 - a. Munitie of submunitie ontworpen om vuurpijlen, rook, pyrotechniek of antiradarsneeuw af te werpen; of munitie die uitsluitend werd ontworpen voor luchtafweer;
 - b. Munitie of submunitie ontworpen om elektrische of elektronische effecten te veroorzaken;
 - c. Munitie die, om ongewilde zone-effecten en het risico op niet-geëxplodeerde submunitie te vermijden, elk van de volgende eigenschappen heeft:
 - Elk explosief bevat minder dan tien stuks explosieve submunitie;
 - Elke explosieve submunitie weegt meer dan vier kilogram;
 - Elke explosieve submunitie is ontworpen om een enkel doel te detecteren en aan te vallen;
 - Elke explosieve submunitie is uitgerust met een elektronisch zelfvernietigingsmechanisme;
 - Elke submunitie is uitgerust met een elektronisch mechanisme voor zelfuitschakeling;
- **Explosieve submunitie** betekent een conventioneel explosief dat door een clusterbom wordt uitgestrooid of verspreid en zo ontworpen is dat het vóór, tijdens of na de inslag ontploft;

De definitie van andere controversiële wapens is gebaseerd op:

- Het *Nuclear Nonproliferation Treaty (NPT)* van 1970: kernwapens;³
- De *Biological and Toxin Weapons Convention (BWC)* van 1975: biologische wapens;⁴
- De *Chemical Weapons Convention (CWC)* van 1997: chemische wapens;⁵
- Het *Mine Ban Treaty* van 1997: anti-persoonsmijnen.⁶

2.2 Definitie producenten van controversiële wapens

Producenten van controversiële wapens worden als volgt gedefinieerd:

- Elke onderneming of groep van ondernemingen die, zelf of via een dochtermaatschappij, controversiële wapens ontwikkelt en/of produceert volgens de definities in de verdragen genoemd in paragraaf 2.1.;
- Elke onderneming of groep van ondernemingen die, zelf of via een dochtermaatschappij, cruciale onderdelen van controversiële wapens ontwikkelen en/of produceren;

- Een onderneming of groep van ondernemingen wordt beschouwd als een fabrikant van controversiële wapens ongeacht het aandeel van de productie van controversiële wapens of onderdelen ervan in de totale omzet, en ongeacht de aard van de andere activiteiten van de onderneming.

2.3 Selectie producenten van controversiële wapens

In de discussie in de internationale financiële sector over het uitsluiten van producenten van controversiële wapens speelt het Norwegian Government Fund – Global een leidende rol. De aanbevelingen van zijn ethische adviesraad bevatten tal van belangrijke details over de betrokkenheid van een bedrijf bij de productie van controversiële wapens, inclusief reacties van de bedrijven zelf. Voor dit onderzoek is daarom voor het opstellen van een lijst met te onderzoeken bedrijven gebruik gemaakt van de uitsluitingslijst van het Norwegian Government Fund – Global.

Vervolgens zijn andere bedrijven aan de onderzoekslijst toegevoegd, op basis van de uitsluitingslijsten van ABP en PGGM (Nederland), Danske Invest (Denemarken), KBC (België) en het Nieuw-Zeelandse Super Annuation Fund. Ook zijn bedrijven aan de lijst toegevoegd op basis van het recente rapport “Banning Cluster Munitions - Government Policy and Practice”. Ook zijn enkele bedrijven toegevoegd omdat bij nader onderzoek bleek dat zij samenwerken in de productie van controversiële wapens met bedrijven die al eerder als producenten van controversiële wapens waren gevonden..

Voor alle bedrijven op de onderzoekslijst hebben wij gepoogd om voldoende bewijzen te vinden voor recente betrokkenheid bij de productie van belangrijke onderdelen van controversiële wapens (zie definities in paragrafen 2.1 en 2.2). De bronnen die daarvoor zijn gebruikt zijn in de eerste plaats de publicaties en websites van de betrokken bedrijven zelf. Daarnaast is gebruik gemaakt van publicaties in de militaire vakpers, publicaties van de voornoemde financiële instellingen, en publicaties van onderzoeksinstellingen en NGO's. Waar mogelijk werden de gegevens gecontroleerd door contact met de bedrijven op te nemen. Alle gebruikte bronnen staan per bedrijf vermeld in paragraaf 2.5.

Deze procedure reduceerde de onderzoekslijst aanzienlijk, op twee manieren:

- Ongeveer 20 bedrijven vielen af omdat geen bewijs kon worden gevonden voor een recente betrokkenheid bij de productie van controversiële wapens;
- Bij een aantal andere bedrijven werd weliswaar geen bewijs gevonden voor een recente betrokkenheid bij de productie van bepaalde controversiële wapens (zoals clustermunitie) die aanvankelijk als reden was genoemd om het bedrijf op de lijst te zetten, maar deze bedrijven bleven wel op de lijst vermeld omdat er wel bewijzen werden gevonden voor een recente betrokkenheid bij de productie van andere controversiële wapens (zoals kernwapens).

Vervolgens is de onderzoekslijst om praktische redenen nog verder uitgedund door een aantal niet-Europese staatsbedrijven van de lijst te schrappen, omdat het bij voorbaat uitgesloten lijkt dat Nederlandse banken in deze bedrijven investeren.

Deze onderzoeks aanpak heeft geresulteerd in een lijst van 28 producenten van (belangrijke onderdelen van) controversiële wapens waar Nederlandse banken mogelijk in investeren. Deze 28 bedrijven worden weergegeven in Tabel 1, waarin ook wordt aangegeven voor welk soort controversiële wapens er bewijzen van recente productie-activiteiten zijn gevonden. We vonden 10 bedrijven die actief zijn in het produceren van clustermunitie, 21 bedrijven die kernwapens produceren en 1 bedrijf dat anti-persoonsmijnen produceert. Er zijn geen bedrijven gevonden die chemische of biologische wapens produceren.

Tabel 1 Producenten van controversiële wapens

Bedrijf	Vestigingsland	Produceert
Alliant Techsystems	Verenigde Staten	Clustermunition, Kernwapens
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens
Day & Zimmermann	Verenigde Staten	Clustermunition
DCNS	Frankrijk	Kernwapens
EADS	Nederland	Kernwapens
Finmeccanica	Italië	Kernwapens
Gencorp	Verenigde Staten	Kernwapens
General Dynamics	Verenigde Staten	Kernwapens
Hanwha	Zuid-Korea	Clustermunition
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens
Israel Military Industries (IMI)	Israël	Clustermunition
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens
L-3 Communications	Verenigde Staten	Clustermunition
Larsen & Toubro	India	Kernwapens
Lockheed Martin	Verenigde Staten	Clustermunition, Kernwapens
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens
Poongsan	Zuid-Korea	Clustermunition
Raytheon	Verenigde Staten	Kernwapens
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens
Safran	Frankrijk	Kernwapens
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens
Singapore Technologies Engineering	Singapore	Clustermunition
SNPE	Frankrijk	Kernwapens
Textron	Verenigde Staten	Clustermunition, Anti-persoonsmijnen
Thales	Frankrijk	Kernwapens

In dit praktijkonderzoek zijn de investeringen van de Nederlandse banken die meegenomen worden in de Eerlijke Bankwijzer in de 28 bedrijven genoemd in Tabel 1 onderzocht. In paragraaf 2.5 wordt per producent meer gedetailleerde informatie verstrekt over diens betrokkenheid bij de productie van controversiële wapens en de gebruikte bronnen.

2.4 Afbakening betrokkenheid banken

Banken zouden volgens de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer niet moeten investeren in bedrijven die controversiële wapens produceren, waaronder de bedrijven genoemd in Tabel 1. Banken zouden daarom niet moeten investeren in:

- leningen en andere vormen van kredietverlening aan deze bedrijven die bedoeld zijn voor algemene doeleinden;
- aandelen en obligaties van deze bedrijven;
- begeleiding van aandelen- en obligatie-emissies van deze bedrijven.

Bij investeringen in aandelen en de begeleiding van aandelenemissies valt per definitie niet uit te sluiten dat deze investeringen gebruikt worden voor de productie van controversiële wapens. Dat geldt ook voor investeringen in obligaties, begeleiding van obligatie-emissies en leningen voor algemene doeleinden, tenzij het gebruik voor controversiële wapens contractueel is uitgesloten. De initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer zijn echter van mening dat banken op geen enkele wijze moeten investeren in producenten van controversiële wapens.

In Hoofdstuk 4 wordt per bank aangegeven welke informatie gevonden is over deze vormen van investeringen in de bedrijven genoemd in Tabel 1. In paragraaf 2.5 wordt per producent meer gedetailleerde informatie verstrekt over diens betrokkenheid bij de productie van controversiële wapens en de gebruikte bronnen.

2.5 Informatie over controversiële wapenproducenten

2.5.1 Alliant Techsystems - Verenigde Staten

- **Clustermunitie**

Alliant Techsystems (ATK) is de ontwerper en producent van de raketmotor van de Sensor Fuzed Weapons (SFW) van Textron, die worden beschouwd als clusterwapens. "De BLU-108 submunitie die het Sensor Fuzed Weapon (SFW) afwerpt, wordt voortgestuwd door een door ATK ontwikkelde en geproduceerde raketmotor. Het SFW werd specifiek ontworpen om een opwaartse axiale druk en draaimoment op de BLU-108 submunitie uit te oefenen, waarbij de bomcontainer zijn explosieve lading uitstrooit op het moment dat de raketmotor stopt. Dubbele tangentiële straalpijpen in de ATK raketmotor zorgen voor de opwaartse stuwkracht en het draaimoment."⁷

Het meest recente contract met Textron voor de productie van SFW dat werd gevonden is een contractwijziging ten bedrage van US\$ 92,9 miljoen op 31 januari 2007 die voorziet in de productie van 291 Sensor Fuzed Weapons (SFW), plus een optie op 12 extra wapens. Het contract liep tot maart 2009.⁸

In het verleden was Alliant Techsystems ook de fabrikant van het type CBU-87/B clusterbommen⁹, die 202 stuks BLU-97 submunitie bevatten. Dit is één van de meest gebruikte gelanceerde clusterwapens uit de recente geschiedenis.¹⁰ De laatste exportcontracten die ATK voor de CBU-87 heeft afgesloten lijken te dateren van 2001 en waren bestemd voor Polen en Zuid-Korea.¹¹ Op basis van beschikbare informatie concluderen we dat het wapen nu niet langer geproduceerd wordt.

- **Kernwapens**

De divisie ATK Launch Systems van Alliant Techsystems heeft tot op heden 600 Minuteman kernraketten gebouwd, waarvan de laatsten naar verwachting dit jaar van de band rollen.¹²

ATK is ook betrokken bij 'propulsion replacement and sustainment' in het ICBM Prime Integration Team voor de Minuteman, de intercontinentale grond-grond kernraket van de VS.¹³

Nog in 2006 won dochter ATK Thiokol een contract van Northrop Grumman ter waarde van 541 miljoen dollar voor het onderhoud en de vervanging van de raketbrandstof van de Minuteman III raket motoren; de looptijd van het contract loopt tot augustus 2009. Het Minuteman III Propulsion Replacement Program (PRP) begon in 1998 als een joint venture tussen ATK en Pratt & Whitney (een dochter van United Technologies), maar al het werk werd aan ATK overgedragen tussen 2003 en 2004.¹⁴

- **Anti-persoonsmijnen**

Alliant Techsystems (ATK) is een bekende oud-producent van series anti-persoonsmijnen, waaronder de Gator en Volcano systemen,¹⁵ die thans uit productie lijken te zijn, en niet meer voorkomen op de website van het bedrijf. Wel maakt ATK nog anti-tankmijnsystemen, bijvoorbeeld de VLSAS (Vehicle-Launched Scatterable anti-Tank System), die op de Volcano gebaseerd is.¹⁶ Een en ander is als onvoldoende aanleiding gezien om het bedrijf nog als anti-persoonsmijn producent aan te merken, hoewel anderen, zoals PGGM dat nog wel doen.

2.5.2 Babcock International - Groot-Brittannië

- **Kernwapens**

Het Britse bedrijf Babcock International is op drie manieren betrokken bij kernwapenprogramma's:

- De divisie Babcock Marine is onder leiding van het Britse ministerie van Defensie en samen met BAE Systems en Rolls-Royce betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe generatie kernwapenonderzeeërs voor de Britse marine, het zogeheten Future Submarines (FSM) Integrated Project Team.¹⁷
- Daarnaast voert Babcock Marine ook onderhoud uit aan de bestaande Vanguard-klasse Britse kernwapenonderzeeërs.¹⁸ De Britse kernwapenonderzeeërs zijn speciaal toegerust voor hun kernwapentaak en kunnen daarom met recht als integraal onderdeel van het kernwapenarsenaal bestempeld worden.
- De divisie BNS Nuclear Services tenslotte krijgt opdrachten van het Atomic Weapons Establishment voor "decommissioning and waste management".¹⁹

2.5.3 BAE Systems - Groot-Brittannië

- **Kernwapens**

Het Britse BAE Systems is op drie manieren betrokken bij Europese kernwapenprojecten:

- BAE Systems is voor 37,5% mede-eigenaar van MBDA, de in 2001 opgerichte joint venture met het Europese luchtvaart- en defensieconcern EADS (37,5%) en het Italiaanse bedrijf Finmeccanica (25%).²⁰ MBDA bouwt de nieuwe ASMP-A kernraketten voor de Franse luchtmacht; de kernkop zelf wordt overigens door het Commissariat à l'Energie Atomique (CEA, een overheidsdienst) gebouwd, niet door MBDA.²¹ In 2010 moet de ASMP-A gereed zijn om in dienst te treden voor het Rafale gevechtsvliegtuig.
- De huidige Vanguard-klasse Trident onderzeeërs, die de Britse kernwapencapaciteit vertegenwoordigen, zijn door BAE Systems dochter Vickers gebouwd tussen 1986 en 1999.²² De Britse kernwapenonderzeeërs zijn speciaal toegerust voor hun kernwapentaak en kunnen daarom met recht als integraal onderdeel van het kernwapenarsenaal bestempeld worden.

- Ook is BAE Systems in 2007 onder leiding van het Britse ministerie van Defensie en samen met Babcock Marine en Rolls-Royce begonnen het zogeheten Future Submarines (FSM) Integrated Project Team dat de nieuwe kernwapenonderzeeërs voor de Britse marine ontwikkelt, de opvolgers van de huidige Trident duikboten.²³

BAE Systems is uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund – Global vanwege zijn nucleaire activiteiten, meer in het bijzonder de activiteiten van MBDA voor het Franse kernwapenprogramma.²⁴ In een brief aan het fonds heeft BAE Systems niet willen antwoorden op de vraag of het bij de ontwikkeling of productie van kernwapens betrokken is.²⁵

2.5.4 Boeing - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

Boeing is al meer dan vijftig jaar nauw betrokken bij de productie van de Amerikaanse Minuteman kernraket.²⁶ Tegenwoordig is dat vooral in het kader van de instandhouding van de Minuteman III, de huidige generatie nucleaire intercontinentale ballistische [grondgrond] raketten (ICBM) van de Verenigde Staten.²⁷ In het door Northrop Grumman geleide team is Boeing ondermeer verantwoordelijk voor diensten op het gebied van raketgeleiding, vluchtcontrole, trainers, veiligheidscodes en testen.²⁸ Boeing schatte eind jaren '90 de waarde van dat werk voor het eigen bedrijf op \$824 miljoen; gegeven het feit dat de totale programmawaarde inmiddels bijna verdubbeld is [van 3,4 naar 6,5 miljard dollar].²⁹

De Minuteman III, die al sinds 1970 in dienst is, blijft volgens de laatst bekende plannen tot 2040 onderdeel van het Amerikaanse kernwapenarsenaal.³⁰

Het Noorse Government Pension Fund – Global heeft Boeing uitgesloten van beleggingen vanwege deze betrokkenheid bij de productie en instandhouding van cruciale onderdelen van kernwapens. Het bedrijf heeft nooit gereageerd op vragen van het fonds daaromtrent.³¹

2.5.5 Day & Zimmermann - Verenigde Staten

- **Clustermunitie**

Day & Zimmermann produceert componenten voor het SFW van Textron:

"Textron Systems Corporation, de systeemontwikkelaar, koos Day & Zimmermann om dit uiterst complexe, intelligent clusterwapensysteem uit de duizend pond klasse te produceren. De wapens worden gefabriceerd door de uiterst precies gemaakte kop te persen en hem te integreren in een subgeheel en vervolgens door 10 van deze subsystemen met vier koppen elk in de container te integreren.

Day & Zimmermann leverden een bijdrage tot de full-scale engineering development (FSED) (ontwikkelingswerkzaamheden op volle schaal) van het SFW, en tot:

- het productietransitieprogramma
- het uitbouwen van de laad-, assemblage- en verpakkingseenheid (LAP) initial production facility (IPF)
- de initiële productiefase aan lage hoeveelheden
- de productie op volle schaal"³²

2.5.6 DCNS - Frankrijk

- **Kernwapens**

Al meer dan 40 jaar is DCNS (voorheen DCN) betrokken bij het onderhouden en moderniseren van Frankrijk's kernwapencapaciteit. In maart 2008 werd de kernwapenonderzeeër Le Terrible, de eerste van een nieuwe generatie, ingehuldigd door president Sarkozy. Over het project zegt DCNS: "Los van zijn ongeëvenaarde stealth capaciteit, vuurkracht en communicatiesystemen is Le Terrible het gevolg van meer dan 20 jaar ontwerp, ontwikkeling en bouw in samenwerking met het DGA (bewapeningsdirectoraat), met de CEA (kernenergiecommissie) en ook met talrijke onderzoekscentra en universiteiten, en niet te vergeten industriële partners en meer dan 6.000 toeleveranciers die onder het management van DCNS werkten."³³

DCNS is ook bij de bouw van kernraketten betrokken. Een consortium onder leiding van EADS Astrium Transportation, een onderdeel van EADS, won in 2004 het Franse contract voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten. Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro. Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran (via beide fusiepartners SNECMA en Sagem), SNPE, DCNS en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.³⁴

2.5.7 EADS - Nederland

- **Kernwapens**

Het statutair in Leiden gevestigde Franse bedrijf EADS is op drie manieren betrokken bij het Franse kernwapenprogramma: als mede-eigenaar van de joint venture MBDA, die voor de luchtmacht het nieuwe ASMP-A kernwapen bouwt, als hoofdaannemer van de bouw van de nieuwe M51 kernraket voor de Franse marine, en als bouwer van diens voorloper de M45.

Op zijn website meldt het bedrijf vol trots: "Alle ervaring die EADS de afgelopen 40 jaar heeft opgedaan met de ontwikkeling van vijf generaties intercontinentale raketten heeft het bedrijf een unieke expertise opgeleverd, die ongeëvenaard blijft in Europa".³⁵

- EADS is voor 37,5% mede-eigenaar van MBDA, de in 2001 opgerichte joint venture met het Britse defensieconcern BAE Systems (37,5%) en het Italiaanse Finmeccanica (25%).³⁶ MBDA bouwt de nieuwe ASMP-A kernraketten voor de Franse luchtmacht onder een in 1996 afgesloten contract. De kernkop zelf wordt overigens door het Commissariat à l'Énergie Atomique (CEA, een overheidsdienst) gebouwd, niet door MBDA.³⁷ In 2010 moet de ASMP-A gereed zijn om in dienst te treden voor het Rafale gevechtsvliegtuig.

- EADS Astrium Transportation, een onderdeel van EADS, won in 2004 het Franse contract voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.³⁸ Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.³⁹ Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven SNECMA (nu Safran), SNPE, DCN, Thales en Sagem (eveneens inmiddels onderdeel van Safran) de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.⁴⁰
- Ook is EADS hoofdaannemer voor de ontwikkeling, productie en instandhouding van de M45, de huidige intercontinentale kernbom van de Franse marine en voorloper van de nu in ontwikkeling zijnde M51.⁴¹

In een brief aan het Noorse staatspensioenfonds bevestigde EADS in maart 2006 zijn betrokkenheid bij kernwapenproductie: "onze deelname in MBDA en in het Franse M51 programma is onomstreden."⁴² Om die reden sluit het Noorse pensioenfonds EADS dan ook uit van beleggingen.

2.5.8 Finmeccanica - Italië

- **Kernwapens**

Het Italiaanse conglomeraat Finmeccanica is voor 25% mede-eigenaar van MBDA, de in 2001 opgerichte joint venture met het Europese luchtvaart- en defensieconcerns EADS en BAE Systems, die ieder voor 37,5% eigenaar zijn.⁴³ MBDA bouwt de nieuwe ASMP-A kernraketten voor de Franse luchtmacht onder een in 1996 afgesloten contract. De kernkop zelf wordt overigens door het Commissariat à l'Énergie Atomique (CEA, een overheidsdienst) gebouwd, niet door MBDA.⁴⁴ In 2010 moet de ASMP-A gereed zijn om in dienst te treden voor het Rafale gevechtsvliegtuig.

Finmeccanica is uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund – Global vanwege deze nucleaire activiteiten.⁴⁵ Het tekent daarbij aan dat het niet weet of de Britse en Italiaanse partners anders dan als partner in de joint venture bij de productie van de ASMP-A betrokken zijn. Dat onderscheid noemt het uiteindelijk ook niet van belang, aangezien hun actief eigenaarschap van MBDA met name doorslaggevend is. Tenslotte heeft Finmeccanica niet gereageerd op het verzoek van de Noren om opheldering, c.q. bevestiging voor wat betreft deze nucleaire betrokkenheid.⁴⁶

2.5.9 Gencorp - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

Gencorp's dochteronderneming Aerojet is al vijftig jaar betrokken bij de productie van een hele reeks Amerikaanse kernwapens, zo vermeldt het bedrijf op zijn website.⁴⁷ Momenteel is Aerojet verantwoordelijk voor ondermeer de aandrijvingssystemen ["propulsion systems"] van zowel de Minuteman III van de Amerikaanse luchtmacht als voor de D5 Trident van de Amerikaanse marine.⁴⁸

Vanwege die kernwapengerelateerde activiteiten heeft het Noorse Government Pension Fund - Global Gencorp op diens zwarte lijst geplaatst.⁴⁹

2.5.10 General Dynamics - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

De Electric Boat divisie van General Dynamics heeft 14 SSBN Ohio-klasse kernwapenonderzeeërs gebouwd die Trident kernwapens dragen.⁵⁰

Op z'n website schrijft het bedrijf: "Ontworpen en gebouwd door Electric Boat, zijn deze schepen zonder twijfel de krachtigste schepen die ooit de zee hebben gezien".⁵¹ Dat is een kennelijke verwijzing naar zowel de kernwapens aan boord van de schepen, alsook de speciaal voor de kernwapentaak uitgebreide capaciteiten van het schip.

Nog altijd is het bedrijf ook betrokken bij het onderhoud van de boten: "Electric Boat onderhoudt vaste faciliteiten te Kings Bay, Georgia en Bangor, Washington, om de gebruikelijke levensduur vereisten van de daar gelegen Ohio-class onderzeeërs te ondersteunen."⁵²

Tot 2029 zullen de huidige Ohio-klasse kernwapenduikboten in de vaart blijven.⁵³

Daarnaast is General Dynamics Advanced Information Systems (GDAIS), samen met ondermeer Honeywell en Raytheon) betrokken bij de levensduurverlenging van de geleidingssystemen van de Trident II (D5) kernwapens van de Amerikaanse marine. Onder een in 2005 bekend geworden contract dat loopt tot september 2009, verzorgt een reeks bedrijven voor in totaal maximaal 286 miljoen dollar die upgrade. De waarde van het contract voor General Dynamics bedraagt 5,7 miljoen dollar plus een onbekend ander bedrag.⁵⁴

- **Clustermunitie**

Op zijn website adverteert General Dynamics dat het bedrijf clustermunitie kan leveren: "General Dynamics Armament and Technical Products (GDATP) is de systeemintegrator van de Hydra-70, een familie ongeleide raketten van 70mm. Het systeem is ontworpen om zachte en licht gepantserde doelen op afstanden tot vijf kilometer aan te vallen en te vernietigen. De producent levert deze raketten met unitaire kop, maar ook met submunitie, voor gebruik tegen individuele en algemene doelen."⁵⁵

De Hydra-70 is een raket die vanaf helikopters wordt afgevuurd, vooral Apache en Cobra aanvalshelikopters, en F-16 straaljagers. General Dynamics zegt dat het "meer dan twee miljoen Hydra-70 raketten heeft geproduceerd sinds 1996".⁵⁶

Sinds 2004 financiert de Amerikaanse overheid de M-261 MPSM clustermunitie variant van de Hydra-70 echter niet meer. Ook zijn nieuwe exportorders niet langer toegestaan sinds de exportban die in maart 2009 van kracht werd in de Verenigde Staten.⁵⁷ Om die reden is hier besloten de betrokkenheid van General Dynamics bij de productie van clustermunitie als verleden tijd te beschouwen.

Hetzelfde geldt voor de ontstekingsmechanismen voor BLU-97 submunitie voor de CBU-87 en JSOW A clusterbommen die General Dynamics eerder heeft geproduceerd. Beide wapens zijn nu waarschijnlijk uit productie (zie onder Alliant Techsystems respectievelijk Raytheon).

2.5.11 Hanwha - Zuid-Korea

- **Clustermunitie**

Hanwha produceert geschut voor clustermunitie. Volgens Human Rights Watch is het één van de twee Zuid-Koreaanse producenten van clustermunitie (samen met Poongsan – zie verder).⁵⁸

Hanwha werd door bepaalde pensioenfondsen uitgesloten. Het Norwegian Government Pension Fund - Global geeft hiervoor de meest heldere uitleg.⁵⁹ In haar aanbeveling rechtvaardigt de ethische commissie de Noorse beslissing als volgt: "Het Zuid-Koreaanse bedrijf Hanwha Corporation produceert verschillende soorten militaire goederen, waaronder verschillende types munitie. Op de website van het bedrijf wordt een foto en een beschrijving van een zogeheten "*Scattering Bomb*" afgebeeld."⁶⁰

De term "*Scattering Bomb*" is geen vaak gebruikte benaming voor wapens. Uit de context moet worden afgeleid dat het "strooien" verwijst naar bommetjes die over de doelzone worden uitgeworpen, een eigenschap van clusterprojectielen. In de bedrijfsbrochure van het wapen wordt vermeld dat het uitsluitend bedoeld is om "*troepenconcentraties te vernietigen*", wat het meest verspreide gebruik van clusterprojectielen is. Een afbeelding van het wapen lijkt een container weer te geven die gevuld is met een groot aantal stuks subprojectielen. Hoewel de Commissie geen verdere informatie over dit wapen kon ontdekken, lijkt het voor de hand liggend dat dit een categorie van clusterprojectielen is die er eerder al heeft voor gezorgd dat bedrijven van het Fonds werden uitgesloten.

Bovendien staat er in de *Jane's Missiles and Rockets* database een beschrijving en foto's van het wapen op de IDEX wapenbeurs in Abu Dhabi, VAE, in februari 2007. Er staat beschreven dat Hanwha Corporation een "*lichtgewicht 70 mm MLRS-systeem*" met bijbehorende clusterprojectielen tentoonstelt.

Op verzoek van de Commissie heeft Norges Bank het bedrijf geschreven om te vragen of het clusterprojectiel produceert, en vooral om te verduidelijken of de "*Scattering Bomb*" een clusterwapen is. Het bedrijf antwoordde op 7 mei 2007 het volgende: "Hanwha Corporation werd officieel aangesteld als een leverancier van defensie in 1974. Sindsdien heeft het zich gespecialiseerd in munitie waarvan de productie strikt door de overheid werd gecontroleerd en die uitsluitend aan de Koreaanse overheid werd geleverd.

Hanwha Corporation heeft MLRS en 2,75" MPSM geproduceerd, die kunnen worden geclassificeerd als cluster/cargoprojectiel en heeft in het verleden ook de KCBU-58B geproduceerd. We hebben echter dergelijke systemen ontwikkeld en geleverd in het kader van het overheidsinitiatief voor zelfverdediging, niet voor andere onethische doeleinden." Op deze manier erkent het bedrijf dat het clusterprojectiel produceert die via een vliegtuig of artillerie wordt afgeleverd."⁶¹

De 70 mm MPSM wordt op de website aangeduid als "HE MPSM K224 Warhead [die] elk 9 stuks polyvalente subprojectiel bevat voor gebruik tegen infanterie, materieel en lichte bepantsering."⁶²

Over de MLRS productie⁶³ vermeldt de goed ingelichte website van Globalsecurity.org dat "leverancier van defensie Hanwha een eersteklas groei zal doormaken dankzij de ontwikkeling en levering van MLRS en geleide wapens. Bij het begin van 2005 startten laatkomers een prijsoorlog in de sector van industriële explosieven in een poging om hun marktaandeel op te krikken. Ondanks een prijzenslag leidde de nieuwe verkoop van het Multiple Launch Rocket System (MLRS) in 2005 tot een toename van de omzet en het bedrijfsresultaat van respectievelijk 33.4% en 6% in de afdeling explosieven."⁶⁴

"In juni 2003 verkreeg Hanwha de licentie om ter plaatse de 227mm MLRS te produceren als onderdeel van de tweede fase van het MLRS aankoopprogramma. Hanwha produceerde en leverde elk jaar MLRS raketten voor een bedrag van KRW600 miljard aan het Zuid-Koreaanse leger. In 2005 werden meer dan 4.000 raketten besteld."⁶⁵

- **Anti-persoonsmijnen**

De explosieven-afdeling van Hanwha produceert Claymore anti-persoonsmijnen. Volgens de autoriteiten gebeurt dit alleen in versies die vallen binnen de normen van het landmijnenverdrag, dat wil zeggen in een versie die zonder struikeldraad, maar met afstandsbediening wordt gemaakt.⁶⁶

Afgaande op deze toezegging lijkt er nog onvoldoende reden te bestaan Hanwha als huidige producent van verboden anti-persoonsmijnen te betitelen.

2.5.12 Honeywell International - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

Honeywell verdient aan het Amerikaanse kernwapenprogramma via ondermeer een contract van het Defense Threat Reduction Agency (DTRA), waarvoor Honeywell Technology Solutions Inc. (HTSI) de 'Instrumentation Support Contractor' is. In die functie is het verantwoordelijk voor "het onderhouden van een voorraad instrumenten om gegevens die te maken hebben met testen op het White Sands Missile Range in New Mexico van gesimuleerde kernwapens en conventionele wapens."⁶⁷

Om precies die reden heeft het Noorse Government Pension Fund – Global Honeywell eerder ook uitgesloten van belegging; het beschouwd kernproef simulaties als essentieel voor de ontwikkeling en het operationeel houden van kernwapens.⁶⁸

Daarnaast is Honeywell International Space Systems Group, samen met ondermeer General Dynamics en Raytheon) betrokken bij de levensduurverlenging van de geleidingssystemen van de Trident II (D5) kernwapens van de Amerikaanse marine. Onder een in 2005 bekend geworden contract dat loopt tot september 2009, verzorgt een reeks bedrijven voor in totaal maximaal 286 miljoen dollar die upgrade. De waarde van het contract voor Honeywell bedraagt 8,5 miljoen dollar plus een onbekend ander bedrag.⁶⁹

2.5.13 Israel Military Industries (IMI) - Israël

- **Clustermunitie**

Israel Military Industries (IMI) is een Israëliisch overheidsbedrijf dat minstens twee types clustermunitie maakt.⁷⁰ Eén daarvan is de M-396 of L-20 Extended Range Cluster Shells. Elke granaat bevat 49 stuks M-85 dual-purpose submunitie en heeft een blindgangerpercentage van minstens 2%.⁷¹ M-85 submunitie is voorzien van een zelfdestructie (SD) mechanisme met een foutpercentage van minder dan 1%. Deskundigen spreken die bewering tegen en zeggen dat deze onbetrouwbaar is en dat het percentage eerder in de buurt van 10% ligt.⁷² De M-85 was de eerste SD clustermunitie waarvan het gebruik op het slagveld werd vastgesteld, door Groot-Brittannië in Irak in 2003, en in Libanon door Israël in 2006.⁷³ Een variant hiervan is de M-395, die 63 stuks M-85 submunitie bevat. De M-395 kreeg van het Duitse leger de typeaanduiding DM632. Zowel de M-395 als de M-396 worden sinds 1986 bij IMI geproduceerd. De Nederlandse regering had van het verbod op de M-85 haar hoofddoelstelling gemaakt bij de onderhandeling van de Conventie over Cluster Munitie.⁷⁴

Naast Israël, Groot-Brittannië en Duitsland werden andere gebruikers aangeduid als Argentinië, Finland, Griekenland, India, Italië, Roemenië, Zwitserland en de Verenigde Staten. Krachtens de Conventie over Cluster Munitie moeten Duitsland, Italië en Groot-Brittannië hun munitie uit het arsenaal verwijderen. Andere landen hebben het verdrag nog niet ondertekend.

In 2007 rapporteerde de Israëlische krant Haaretz: “Na letsels die Israëlische soldaten opliepen ten gevolge van niet-ontplofte clustermunities, werd in de jaren 90 bij IMI besloten om betere munitie te ontwikkelen. Volgens de website Globalsecurity.org bedraagt het blindgangerpercentage bij clustersubmunitie gemaakt door IMI tussen 0,2 procent en 1 procent. Dit staat gelijk met één blindganger op elke 500 door IMI gemaakte bommen, in vergelijking met één op drie bij een Amerikaans fabrikaat. Tot op vandaag heeft IMI zo'n 60 miljoen stuks van dergelijke submunitie met de naam M85 gemaakt, en deze geëxporteerd naar tal van landen over de hele wereld.”⁷⁵

De niet verdekte opstelling van clusterwapens op de wapenbeurs in Londen van 2003 veroorzaakte controverse.⁷⁶ Diezelfde dag bevestigde een woordvoerder van BAE Systems dat het 26.000 stuks L-20 artillerieclustergranaten had aangekocht kort voor de Iraakse oorlog van 2003. Het Britse ministerie van Defensie gaf toe dat het 2.000 van de granaten met houwitsers had afgevuurd tijdens de slag om Basra. Het ministerie verrechtvaardigde het gebruik van het Israëlische clusterwapen omwille van de hogere betrouwbaarheid, met een aangenomen "blindgangerpercentage van 2%, vergeleken met de 5% en 10% van de oudere types clusterwapens die door Groot-Brittannië en de Verenigde Staten werden afgeworpen en door de Amerikaanse raketsystemen tijdens de Golfoorlog werden afgevuurd.”⁷⁷

2.5.14 Jacobs Engineering - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

Jacobs Engineering is pas vrij recent in beeld gekomen als bedrijf dat geld verdient aan kernwapens. In December 2008 nam dit Amerikaanse bedrijf het belang van de Britse kernenergiefabrikant BNFL over in de joint venture AWE-ML (Atomic Weapons Establishment Management Limited).

De Britse overheid heeft het beheer en onderhoud van de Trident kernwapens en de daaraan gerelateerde infrastructuur (het Atomic Weapons Establishment) uitbesteed aan een joint venture die momenteel bestaat uit de drie bedrijven Lockheed Martin, Serco en Jacobs Engineering, met elk een gelijk (33,3%) aandeel. Het oorspronkelijke contract uit 2000 is in 2003 herzien en heeft een looptijd van 25 jaar.⁷⁸ De waarde van het contract is niet bekend.

2.5.15 L-3 Communications - Verenigde Staten

- **Clustermunitie**

De Fuzing and Ordnance Systems afdeling van L-3 Communications, het vroegere BT Fuze Products⁷⁹ produceert clustermunitie componenten, waaronder ontstekingsmechanismen.⁸⁰

L-3 Fuzing and Ordnance Systems produceert onder meer het zelfdestructiemechanisme voor de M101 submunitie, 404 stuks die in een M-30 raket van de Lockheed Martin GMLRS (Guided Multiple Launch Rocket System) passen.⁸¹ “Het percentage niet-ontplofte munitie (UXO) dat opgetekend werd tijdens pre-productie testen van M30 raketten en M101 DPICM submunitie in november 2006 bedroeg 6,5% en het blindgangerpercentage bedroeg 1,5%. De M30 raket wordt in het reservearsenaal opgeslagen en voor het gebruik ervan is de toestemming van een bevelhebber vereist. Na 2018 mogen ze niet meer worden gebruikt. Voor toekomstige productie zal de kop met DPICM worden vervangen door een alternatieve lading zonder clustermunitie.”⁸²

L-3 Fuzing and Ordnance Systems adverteert ook met clustermunitie en componenten op zijn website, inclusief het "M864E2 projectiel met XM1162 pyrotechnische Self-Destruct Fuze submunitie voor 155mm houwitser. Het M864E2 projectiel wordt gebruikt om dual purpose pantserdoorborende of antipersoneelsgranaten af te schieten met XM1162 pyrotechnic Self-Destruct Fuzes op grote afstanden, boven het bereik van het M483E2 projectiel of wanneer het M483E2 projectiel niet beschikbaar is."⁸³ Tot de kenmerken behoren "72 dual purpose granaten (48 M42 en 24 M46); zelfdestructief pyrotechnisch ontstekingsmechanisme met SD betrouwbaarheid, 99% primair, 95 SDF waarvan niet meer dan 1 op 500 gevaarlijke blindgangers".⁸⁴

In een brief van 2 juni 2005 aan de Norges Bank erkende het bedrijf het volgende: "...Norges Bank vroeg om informatie over de betrokkenheid van L-3 Communications in de ontwikkeling en/of productie van componenten voor clustermunitiebommen of de submunitie ervoor. Twee dochtermaatschappijen van L-3 Communications Corporation produceren en ontwikkelen dergelijke producten."⁸⁵ Het bedrijf werd sindsdien op de zwarte lijst gezet.

2.5.16 Larsen & Toubro - India

- **Kernwapens**

Larsen & Toubro is een van India's grootste constructiebedrijven. Al sinds 1998 is het bedrijf op zijn werf in Hazira bezig met het ontwerp en de bouw van de romp van de Advanced Technology Vessel (ATV), de toekomstige kernonderzeeër van de Indiase marine. Het project ging eind jaren '70 van start en moet resulteren in vijf kernonderzeeërs, ieder uitgerust met 12 K-15 kernraketten. Het project, met een totale omvang van US\$ 3 miljard, vormt de cruciale derde poot in India's nucleaire afschrikingspolitiek, naast kernwapens die vanaf land en vanuit de lucht afgevuurd kunnen worden.

Het project heeft grote vertraging opgelopen omdat pogingen om een eigen kernreactor te ontwerpen spaak liepen. Uiteindelijk is gekozen voor een Russisch ontwerp voor een 80 MW reactor. De reactor werd eind 2007 opgeleverd en in de romp van de ATV gemonteerd. Tegelijkertijd kondigde admiraal Sureesh Mehta, bevelhebber van de Indiase marine, aan dat het schip binnen twee jaar te water zou worden gelaten. Ondertussen is Larsen & Toubro begin 2008 begonnen met de bouw van de romp van de tweede kernonderzeeër. In 2015 moeten de drie kernonderzeeërs in de vaart zijn genomen.⁸⁶ In februari 2009 kondigde minister van Defensie A.K. Antony aan dat het project zich in de eindfase bevindt. "De technische bottlenecks zijn verholpen", aldus de minister.⁸⁷

Daarnaast heeft Larsen & Toubro in 2002 een testversie van een lanceersysteem gebouwd voor de Sagarika, India's nucleaire kruisraket met een bereik van 300 kilometer voor de marine.⁸⁸

2.5.17 Lockheed Martin - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

Een van 's werelds grootste wapenfabrikanten is Lockheed Martin. Naast een keur van conventionele wapens, bouwt en onderhoudt het ook de kernwapenarsenalen van de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Op minstens vier manieren heeft het bedrijf contracten op kernwapengebied:

- Trident II D5 kernraketten: Lockheed Martin Space Systems bouwt de intercontinentale Trident raketten, die in de jaren '90 geïntroduceerd werden voor de Amerikaanse Ohio-klasse en de Britse Vanguard-klasse Trident onderzeeërs.⁸⁹ De VS plannen de Trident II tot 2042 in dienst te houden.⁹⁰
- Atomic Weapons Establishment Management Limited (AWE-ML): De Britse overheid heeft het beheer en onderhoud van de Trident kernwapens en de daaraan gerelateerde infrastructuur, uitbesteed aan de joint venture AWE-ML, die momenteel bestaat uit de drie bedrijven Lockheed Martin, Serco en Jacobs Engineering, met elk een gelijk (33,3%) aandeel. Het oorspronkelijke contract uit 2000 is in 2003 herzien en heeft een looptijd van 25 jaar.⁹¹ De waarde van het contract is niet bekend.
- Ook maakt Lockheed Martin deel uit van het ICBM Prime Integration Team, waar het verantwoordelijk is voor de 'weapon system control systems and reentry systems' voor de Amerikaanse Minuteman intercontinentale kernraketten.⁹²
- Tenslotte werd onlangs bekend dat Lockheed Martin het Schotse bedrijf Imes Strategic Support Ltd, dat ondersteuning biedt bij enkele sleutelonderdelen van de Trident kernraketten van de Britse marine, heeft overgenomen.⁹³

- **Clustermunitie**

Lockheed Martin is al vele jaren een bekende producent van enkele veel gebruikte typen clustermunitie, vooral de verschillende varianten van het Multiple Launch Rocket System (MLRS) waarvan verschillende versies gedurende de laatste dertig jaar ontwikkeld zijn. De meest recente variant die over clustermunitie beschikt is de M30 Guided MLRS (GMLRS) die werd ontwikkeld en geproduceerd in versies met submunitie, en met een unitaire kop, en op de website van Lockheed Martin wordt aanbevolen.⁹⁴ Het lijkt erop dat deze laatste de enige versie is die in de toekomst door het Amerikaanse leger zal worden gebruikt.

Een brochure op de website van Lockheed Martin beschrijft de M30 GMLRS als volgt: "De Geleide MLRS Raket is dankzij de verhoogde overmatch-capaciteiten en gereduceerde logistieke behoeften in vergelijking met de huidige ongeleide raketten het ideale wapen voor de toekomstige Amerikaanse strijdkrachten. GMLRS wordt afgevuurd door het Multiple Launch Rocket System M270A1 en de High Mobility Artillery Rocket System lanceerplatformen. GMLRS is het resultaat van een internationale samenwerking tussen de Verenigde Staten, Frankrijk, Duitsland, Italië en Groot-Brittannië. In 2003 werd aan Lockheed Martin een Low-Rate Initial Production contract toegekend om te starten met de productie van GMLRS voor het Amerikaanse leger. De operationele testen werden in 2004 afgewerkt en een definitief contract werd toegekend in december 2005. [...] Het Amerikaanse leger plant de productie van meer dan 100.000 GMLRS raketten. [...] GMLRS heeft een bereik van meer dan 70 kilometer. Het systeem bevat een traagheidsbesturing op GPS-basis geïntegreerd in een verbeterde raket. Kleine vleugels op de neus van de geleide raket verbeteren de manoeuvreerbaarheid en de precisie van het systeem. De raket wordt geladen met 404 Dual Purpose Improved Conventional Munition (DPICM) submunitie."⁹⁵

Het Amerikaanse leger zal stoppen met de aankoop van DPICM's en alleen nog raketten met enkelvoudige lading kopen nadat de leveringen van eerder aangekochte DPICM raketten voltooid zijn, deze zomer.⁹⁶ De M30 raket wordt in het reservearsenaal opgeslagen en voor het gebruik ervan is de toestemming van een bevelhebber vereist. Na 2018 mogen ze niet meer worden gebruikt. Voor toekomstige productie zal de kop met DPICM worden vervangen door een alternatieve lading zonder clustermunitie.⁹⁷ Ondanks de nieuwe Amerikaanse wetgeving die de export van clustermunitie verbiedt, worden binnekort echter wel 130 M30 Guided MLRS DPICM raketgondels naar de Verenigde Arabische Emiraten geëxporteerd. Dit gebeurt op basis van een contract dat werd afgesloten in september 2006.⁹⁸

Lockheed Martin is zich terdege bewust van de controverse over clustermunities en verklaart op zijn website dat: "Lockheed Martin geen submunitie, "clusterbommen" of andere explosieven produceert die in missies, raketten of geleidingssystemen worden gebruikt. Lockheed Martin levert wel degelijk systemen, zoals de GMLRS XM30, die uiterst precies een aantal ladingen op doel brengen en dankzij hun nauwkeurigheid ook nevenschade voorkomen. De munitie wordt geleverd door de militaire overheden die een beroep doen op de leverings- en geleidingssystemen van Lockheed Martin."⁹⁹

Lockheed Martin is ook de producent van de Wind Corrected Munitions Dispenser (WCMD)¹⁰⁰ die voor het eerst in 2003 in Irak werd gebruikt.¹⁰¹ De WCMD is een goedkope geleidingskit, die onder andere werd aangepast aan de CBU-87 en CBU-97 clusterbommen.¹⁰²

"Door de onnauwkeurigheid van CBU-87/B munitie wanneer deze van grote hoogte wordt afgeworpen, heeft de Amerikaanse luchtmacht de Wind Corrected Munitions Dispenser (WCMD) als extra pakket ontwikkeld. De WCMD kit wordt geproduceerd door Lockheed Martin en bevat een navigatiesysteem en stuurvlakken.¹⁰³ Een CBU-87/B aangepast met een WCMD staat bekend als een CBU-103. Een CBU-97 SFW aangepast met een WCMD staat bekend als een CBU-105.¹⁰⁴

Hoewel Lockheed Martin de WCMD op zijn website niet langer promoot, is er elders op de website een hoofdstuk aan gewijd in de "Lockheed Martin Missile and Fire Control Products 2008" brochure.¹⁰⁵

In diezelfde "Lockheed Martin Missile and Fire Control Products 2008" brochure maakt Lockheed Martin ook reclame voor de LongShot SmartWing Adaptor Kit, die beschreven wordt als zijnde makkelijk aan te passen aan bommen voor algemeen gebruik, clusterbommen, lasergeleide bommen en zeemijnen. [...] Lockheed Martin is de bron voor een reeks met LongShot uitgeruste ontladingswapens – MK82, MK83, GBU-12, GBU-16, CBU-58, CBU-87 en CBU-97."¹⁰⁶

In het recente verleden was Lockheed Martin lange tijd betrokken bij de productie van de beruchte 227mm M-26 raket met 644 M77 DPICM (Dual-Purpose Improved Conventional Munitions) anti-personeel/anti-materieel granaten.¹⁰⁷ "De MLRS/M26 werd voor de eerste maal ingezet tijdens Operatie Desert Storm in 1991, waar het de bijnaam "regen van staal" kreeg."¹⁰⁸ Volgens de Amerikaanse overheid bedraagt het blindgangerpercentage van de M-26 tussen de 5 en 10 procent.¹⁰⁹

Het meest recente uitvoercontract dat werd gevonden betreft 104 M26 MLRS raketgondels voor de VAE in september 2006.¹¹⁰ Op basis van de huidige informatie - een exportverbod en het ontbreken van recente Amerikaanse financiering voor dit type - kan echter geconcludeerd worden dat dit type clustermunities niet langer geproduceerd wordt. Datzelfde geldt voor de MLRS Extended-Range (ER) versie (raketten met 518 stuks submunitie) en het M39A1 Army Tactical Missile System (ATACMS) met 950 stuks submunitie.¹¹¹ De laatst ontdekte uitvoer is die van 101 M39A1 ATACMS raketten voor de VAE in september 2006.¹¹²

2.5.18 McDermott - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

McDermott International roemt op zijn website de betrokkenheid bij het Manhattan project,¹¹³ dat in de Tweede Wereldoorlog de VS de kernbommen gaf waarmee uiteindelijk de Japanse steden Nagasaki en Hiroshima bebombardeerd werden.

Meer recent is hun lopende contract uit 2006 voor het beheren en opereren van Los Alamos National Laboratory, een van Amerika's kernwapenlaboratoria.¹¹⁴ Meer in het algemeen stelt het bedrijf dat "McDermott's Government Operations segment levert nucleaire componenten aan de Amerikaanse overheid en biedt allerlei diensten, waaronder [...] diensten voor verschillende overheidsfaciliteiten, voornamelijk binnen het kernwapencomplex van het Amerikaanse Department of Energy."¹¹⁵

Babcock & Wilcox Company (B&W) is een dochter van Mc Dermott die dat soort werkzaamheden verricht. "B&W heeft meer dan 50 jaar ervaring als eigenaar/operator van grote nucleaire ontwikkelings-, productie- en reactorfaciliteiten, waaronder nucleaire componenten voor defensieprogramma's."¹¹⁶

Zo is B&W operator van de Pantex fabriek van het Energy Department/National Nuclear Security Administration in Amarillo, Texas, waar B&W ondermeer de modernisering van Amerikaans W76 kernkoppen voor de Trident raketten van de Amerikaanse marine voor zijn rekening neemt.¹¹⁷

2.5.19 Northrop Grumman - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

De op land gestationeerde intercontinentale ICBM Minuteman III raketten vormen het hart van het Amerikaanse kernwapenarsenaal. Naar schatting heeft de VS nog 500 stuks ervan in voorraad.¹¹⁸

Met de overname van TRW in 2002¹¹⁹ kreeg Northrop Grumman ook een belangrijke nucleaire erfenis in de vorm van het leiderschap over het ICBM Prime Integration Team. Dat in 1997 gewonnen teamcontract vertegenwoordigde in 2007 een waarde van 6,5 miljard dollar.¹²⁰ Naast Boeing, Lockheed Martin en ATK zijn er nog meer dan 20 onderaannemers bij het project betrokken.¹²¹ Northrop Grumman (TRW) is sinds 1954 steeds nauw betrokken geweest bij het Amerikaanse kernwapenprogramma.¹²²

Het Noorse Government Pension Fund – Global beschouwt het onderhoud aan en de modernisering van de Minuteman als duidelijke betrokkenheid bij de productie van kernwapens en heft het bedrijf daarom van investeringen uitgesloten. Northrop Grumman heft zelf die betrokkenheid ook bevestigd in een brief aan het fonds.¹²³

2.5.20 Poongsan - Zuid-Korea

- **Clustermunitie**

Het Zuid-Koreaanse bedrijf Poongsan is betrokken bij de productie van drie types clustermunitie voor 155mm artilleriestukken: DP-ICM TP/K308, DP-ICM K305 en DP-ICM K310. Het bedrijf werd door het Noorse Government Pension Fund – Global op de zwarte lijst geplaatst. De Noorse minister van Financiën verklaart de beslissing in een interview als volgt: "De reden voor het op de zwarte lijst zetten van Poongsan Corporation is simpel: We beschikken over betrouwbare informatie dat het bedrijf clusterbommen produceert en bijgevolg zal het bedrijf niet langer investeren in Poongsan".¹²⁴

De ethische commissie van het fonds legt verder uit: "Het Zuid-Koreaanse bedrijf Poongsan Corp. produceert verschillende types munitie voor artilleriestukken, waaronder 155 mm granaten. Op zijn website beschrijft het bedrijf twee van deze producten. De granaat met de aanduiding DP-ICM TP wordt beschreven als een wapen met 88 "kleine projectielen", dit is kleine, explosieve submunitie die kenmerkend is voor clusterbommen. Bovendien wordt de granaat met de aanduiding DP-ICM K305 als volgt beschreven: "Deze wordt afgevuurd met de 155 houwitser en gebruikt voor ontploffingen, fragmentatie en het leggen van mijnen." In deze context lijkt het dat het bedrijf, door de term "leggen van mijnen" te gebruiken, aanprijst dat dit type munitie een hoog faalpercentage kent, waardoor tal van niet-ontploffte explosieven op de bodem achterblijven, met hetzelfde effect als antipersoneelmijnen.

Op vraag van de Commissie heeft Norges Bank het bedrijf geschreven om te vragen of het clustermunitie produceert. De onderneming gaf echter geen antwoord op de brief van Norges Bank. De Commissie voor Ethiek veronderstelt dat de informatie die op de website van het bedrijf wordt verstrekt, actueel is en besluit dan ook dat het bedrijf clustermunitie produceert."¹²⁵

Poongsan produceert ook de DP-ICM K310 - met 49 submunitie met zelfdestructie ontstekingsmechanisme¹²⁶ – dat samen met Pakistan Ordnance Factories wordt gemaakt.¹²⁷ De eerste exemplaren verlieten de productielijn in april 2008.¹²⁸ Ook de technologie voor DP-ICM productie werd in november 2004 aan Pakistan overgedragen.¹²⁹

Volgens het Koreaanse ministerie van Defensie is "de momenteel geproduceerde clustermunitie uiterst betrouwbaar en zijn de meeste projectielen uitgerust met [zelfdestructie] mechanismen."¹³⁰

2.5.21 Raytheon - Verenigde Staten

- **Kernwapens**

Raytheon was tot begin jaren negentig verantwoordelijk voor de productie van zogenaamde AGM-129 of ACM (*Advanced Cruise Missile*) nucleaire kruisraketten voor de B-52H strategische bommenwerpers van de Amerikaanse luchtmacht.¹³¹ Iedere raket heeft een W80-1 kernkop met een kracht ['yield'] van 5-150 kiloton.¹³²

Oorspronkelijk zou Raytheon er 2.500 gaan bouwen, maar na het einde van de Koude Oorlog werd de productie stopgezet bij 460 exemplaren, waarvan de laatste in 1993 werd afgeleverd.¹³³

In maart 2007 kondigde de Amerikaanse luchtmacht aan dat het de ruim 400 resterende nucleaire kruisraketten uit het arsenaal zou terugtrekken; de reden daarvoor, alsmede nadere details, zoals een tijdsplan, werden toen nog niet gegeven.¹³⁴ Hoewel in de afbouwfase is Raytheon nog steeds hoofdaannemer voor aan het project gerelateerde opdrachten.¹³⁵ Op de website van de Amerikaanse luchtmacht staat nog altijd te lezen dat het wapen tot 2030 in dienst zal blijven.¹³⁶

Later in 2007 ontstond een groot schandaal rond een B-52 vlucht met zes kernbommen onder de vleugels, dat uiteindelijk een groot deel van de Amerikaanse luchtmachttop, waaronder de staatssecretaris, hun baan kostte.¹³⁷ De vlucht was onderdeel van een grotere operatie waarbij het de bedoeling was dat de bommen *zonder kernkop* van de oorspronkelijke thuisbasis (Minot AFB) naar Barksdale AFB werden gevlogen, waar ze verder ontmanteld zouden gaan worden.

Daarnaast is Raytheon Co. Electronics Systems Division, samen met onder meer General Dynamics en Honeywell) betrokken bij de levensduurverlenging van de geleidingssystemen van de Trident II (D5) kernwapens van de Amerikaanse marine. Onder een in 2005 bekend geworden contract dat loopt tot september 2009, verzorgt een reeks bedrijven voor in totaal maximaal 286 miljoen dollar die upgrade. De waarde van het contract voor Raytheon bedraagt 15 miljoen dollar plus een onbekend ander bedrag.¹³⁸

2.5.22 Rolls-Royce - Groot-Brittannië

- **Kernwapens**

Het Britse bedrijf Rolls-Royce is een van 's wereld grootste spelers in de scheepsbouw, en wel als producent van scheepsmotoren, zowel voor de civiele als voor de militaire markt. Zo maakt het ook onderdeel uit van een consortium onder leiding van het Britse ministerie van Defensie dat samen met BAE Systems en Babcock een nieuwe generatie kernwapenonderzeeërs voor de Britse marine ontwerpt, het zogeheten Future Submarines (FSM) Integrated Project Team.¹³⁹

Niet bekend is of daarvoor een speciaal type motor ontwikkeld zal worden, maar dat is zeer wel mogelijk. Voor de nu varende Vanguard-klasse kernwapenonderzeeërs werd namelijk ook een speciaal daarvoor ontwikkelde motorvariant gebouwd, die ondermeer een groter bereik mogelijk maakt.¹⁴⁰

De Britse kernwapenonderzeeërs zijn speciaal toegerust voor hun kernwapentaak en kunnen daarom met recht als integraal onderdeel van het kernwapenarsenaal bestempeld worden.

2.5.23 Safran - Frankrijk

- **Kernwapens**

Safran is sinds 2004 betrokken bij het Franse project voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.¹⁴¹ Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.¹⁴² Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran (voorheen SNECMA en Sagem), SNPE, DCNS en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.¹⁴³

Safran (SNECMA) is ondermeer samen met SNPE Matériaux Energétiques bij het project betrokken als leverancier van de vaste raketbrandstof.¹⁴⁴

Het oude Sagem is voor Safran betrokken bij de navigatiesystemen voor de kernraket. In een persbericht uit 2003 meldt het bedrijf dat dit systeem "zal bijdragen aan de nauwkeurigheid van de M51 strategische raket".¹⁴⁵

Vanwege de nucleaire activiteiten heeft het Noorse Government Pension Fund - Global Safran van belegging uitgesloten.¹⁴⁶

2.5.24 Serco Group - Groot-Brittannië

- **Kernwapens**

Serco heeft een belang van 33,3% in de joint venture Atomic Weapons Establishment (AWE) Management Limited, dat in opdracht van de Britse overheid het beheer en onderhoud van de Trident kernwapens en de daaraan gerelateerde infrastructuur (het Atomic Weapons Establishment) uitvoert via een joint venture die momenteel bestaat uit de drie bedrijven Lockheed Martin, Serco en Jacobs Engineering, met elk een gelijk (33,3%) aandeel. Het oorspronkelijke contract uit 2000 is in 2003 herzien en heeft een looptijd van 25 jaar.¹⁴⁷ De waarde van het contract is niet bekend.

Serco is ook uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund – Global. In antwoord op een verzoek om bevestiging van die nucleaire activiteiten schreef Serco in November 2007: “AWE’s bestaat uit het steunen en onderhouden van de kernwapencapaciteit van Groot-Brittannië. Serco maakt niet de beslissing of Groot-Brittannië al dan niet een kernwapencapaciteit moet hebben. Dat is een zaak van de overheid om over te beslissen.”¹⁴⁸

2.5.25 Singapore Technologies Engineering - Singapore

- **Clustermunitie**

Singapore Technologies Kinetics, een dochtermaatschappij van Singapore Technologies Engineering – produceert clustermunitie. Er worden minstens twee versies geproduceerd, één met base bleed, de andere met een holle bleed, van de 155mm High-Explosive (HE) Dual Purpose-Improved Conventional Munition (DP-ICM), clustermunitie met submunitie die van een mechanisch zelfdestruictiemechanisme zijn voorzien. Singapore Technologies beweert dat het blindgangerpercentage werd gereduceerd tot 3%.¹⁴⁹

Een woordvoerder verklaarde tegenover het persagentschap AFP: “We produceren geen clustermunitie voor export, en we zijn ook geen onderaannemer van een bedrijf die dat wel doet. [...] Tot op vandaag hebben we nooit clustermunitie geëxporteerd.”¹⁵⁰

- **Anti-persoonsmijnen**

Singapore Technologie was in 2002 het eerste bedrijf dat op de zwarte lijst van het Norwegian Government Pension Fund – Global werden gezet vanwege betrokkenheid bij de productie van anti-persoonsmijnen. Hoewel het bedrijf tegenover het pensioenfonds verklaarde geen anti-persoonsmijnen te exporteren – sinds 1998 heeft de overheid een exportverbod daarop afgekondigd¹⁵¹ - weigerde het de productie ervan te bevestigen of ontkennen.¹⁵²

Volgens de ICBL’s Landmine Monitor is bij twee gelegenheden – in 2000 en 2001 - door het Singaporese ministerie van Defensie bevestigd dat Singapore Technologies Kinetics (STK) anti-persoonsmijnen voor de eigen krijgsmacht produceert. Officials hebben echter niet willen bevestigen of ontkennen of die productielijnen nog steeds operationeel zijn.¹⁵³

2.5.26 SNPE - Frankrijk

- **Kernwapens**

SNPE is sinds 2004 betrokken bij het Franse project voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.¹⁵⁴ Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.¹⁵⁵ Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran (via beide fusiepartners SNECMA en Sagem), SNPE, DCNS en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.¹⁵⁶

SNPE Matériaux Energétiques is samen met Safran bij het project betrokken als leverancier van de vaste raketbrandstof.¹⁵⁷

2.5.27 Textron - Verenigde Staten

- **Clustermunitie**

Textron maakt op zijn website geen geheim van de productie van clusterbommen en submunitie: "Onder de aanduiding CBU-97 en CBU-105, is het Sensor Fuzed Weapon (SFW) van Textron Defense Systems het eerste en enige smart area wapen in het arsenaal van de Amerikaanse luchtmacht dat is ontwikkeld om meerdere doelen nauwkeurig te detecteren en uit te schakelen. Dankzij de superieure letaliteit is dit het afschrikkingwapen bij uitstek voor antipersoneel-, antiluchtafweer- en andere luchtmachtmissies. De SFW, een wapen uit de 1.000 pond klasse, bevat onze eigen BLU-108 submunitie en Smart Skeet koppen. Eén SFW, voorzien van passieve infrarood en actieve lasersensors op elke kop, kan verschillende vaste en bewegende doelen op een oppervlakte van 12 hectare tegelijkertijd detecteren en aanvallen. Het wapen werd voor het eerst ingezet op 2 april 2003 tijdens Operatie Iraqi Freedom en de SFW schakelde meerdere Iraakse tanks in één actie uit. De 40 koppen van de SFW zijn ook uitgerust met een automatisch desactiveringsmechanisme voor een klinisch gebruik op het slagveld."¹⁵⁸

In militaire publicaties gaat Textron er verder nog prat op dat de "SFW een schoon slagveld achterlaat".¹⁵⁹ De beweringen van Textron over de hoge nauwkeurigheid van het wapen en de betrouwbaarheid van het zelfdestruictiemechanisme worden echter betwist.¹⁶⁰ "De BLU108 werd ontwikkeld gedurende vele jaren, dankzij enorme budgetten die door het rijkste land ter wereld ter beschikking werden gesteld, met het extra voordeel dat het meer dan welk ander land ook onaanvaardbare clustermunitie had geproduceerd. Alle vereiste vaardigheden en ervaring waren voorhanden en toch werkt de BLU108 niet", schrijft de ervaren ontbijter Rae McGrath van Handicap International.¹⁶¹ "De producent beweerde dat het wapen voor 99% betrouwbaar was, over zelfdestruictiemechanismen beschikte die hoogte en tijd als parameters gebruikten, een zelfneutraliserende eigenschap had en dat het "een schoon slagveld zou achterlaten." Er zijn duidelijke bewijzen dat dit niet het geval was", aldus McGrath.¹⁶²

"Het concept voor de Sensor Fuzed Weapons (SFW) werd in de vroege jaren 80 bedacht, en Textron kreeg de eerste maal in 1985 een contract toegewezen om deze te produceren. Zeven jaar later ging het bedrijf over tot de levering van de eerste generatie SFW's aan de luchtmacht, zij het in kleinere aantallen. De eerste generatie beschikte niet over GPS en was minder precies dan het huidige model. Tegen 1996 produceerde het bedrijf de wapens in grotere aantallen voor gebruik met Amerikaanse vliegtuigen, met name de F-15, F-16, F-22, B-1, B-2, A-10 en Joint Strike Fighter toestellen."¹⁶³

Een CBU-97 SFW in combinatie met de Lockheed Martin Wind Corrected Munitions Dispenser (WCMD) staat bekend als de CBU-105.¹⁶⁴

De SFW werd aan minstens drie landen verkocht, met inbegrip van de overheden van de VS en de Verenigde Arabische Emiraten.¹⁶⁵ Bovendien meldde de Amerikaanse regering in september 2008 aan het Congres “dat een buitenlandse militaire levering aan India van [510] CBU-105 Sensor Fuzed Weapons en bijbehorende apparatuur en diensten mogelijk was. De totale waarde van het contract, met alle opties, zou \$375 miljoen kunnen bedragen.”¹⁶⁶

In augustus 2008 werd Textron door het Norwegian Pension Fund als producent van clustermunities op de zwarte lijst gezet, deels op basis van wat Textron's antwoord, wat bevestigde dat het SFW's produceerde.¹⁶⁷ Na een recente doorlichting, bleef het oordeel van het Norwegian Government Pension Fund – Global gehandhaafd.¹⁶⁸ Op basis van recente geruchten zou Textron op het punt staan om overgenomen te worden.¹⁶⁹

- **Anti-persoonsmijnen**

Textron is naar het schijnt de laatste overgebleven Amerikaanse producent van landmijnsystemen volgens de maatstaven van de Ottawa Conventie, die overigens niet door de VS is ondertekend. Het Intelligent Munitions System (IMS) waarmee het op de website adverteert,¹⁷⁰ is volgens de ‘Landmine Monitor 2008’ van de ICBL - de organisatie die de motor achter het landmijnenverdrag is geweest en daarvoor in 1997 de Nobelprijs voor de Vrede won - te beschouwen als anti-persoonsmijn.¹⁷¹

Een ander product van Textron dat die functie heeft is de Spider. Hoewel volgens de laatste berichten het Amerikaanse leger geen variant zal aanschaffen die als anti-persoonsmijn beschouwt kan worden,¹⁷² biedt Textron die variant nog wel op zijn website aan.¹⁷³

2.5.28 Thales - Frankrijk

- **Kernwapens**

Thales is sinds 2004 betrokken bij het Franse project voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.¹⁷⁴ Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.¹⁷⁵ Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran (resp. de oorspronkelijk zelfstandige bedrijven SNECMA en Sagem), SNPE, DCN en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.¹⁷⁶

Hoofdstuk 3 Controversiële wapenhandel

3.1 Definitie controversiële wapenhandel

Controversiële wapenhandel betreft de leverantie van (belangrijke onderdelen van) wapens en wapensystemen, militaire transportmiddelen en andere militaire goederen aan landen waartegen een wapenembargo geldt, landen die mensenrechten op grote schaal schenden of in een (burger)oorlog verwickeld zijn, landen die zeer corrupt zijn of landen met een falende/fragele staat en arme landen die een groot deel van hun begroting aan wapenaankopen besteden.

Door de Control Arms Campaign - waarin het International Action Network on Small Arms, Amnesty International en Oxfam International - is het onderwerp controversiële wapenhandel in de afgelopen jaren nadrukkelijker op de internationale agenda gezet. De campagne heeft veel draagvlak gecreëerd voor een wereldwijde *Arms Trade Treaty*, dat internationale wapenhandel zou moeten voorkomen die conflicten, armoede en zware schendingen van mensenrechten voedt. In oktober 2006 stemde de *General Assembly's First Committee* van de VN met een overweldigende meerderheid in met het ontwikkelen van dit *Arms Trade Treaty*: 153 landen stemden voor; alleen de Verenigde Staten stemden tegen. Het ontwikkelen van het verdrag is van start gegaan in 2007 en zal ongetwijfeld veel tijd in beslag nemen.¹⁷⁷

Tot die tijd heeft de *Control Arms Campaign* zes Global Principles for Arms Transfer gepubliceerd, die gebaseerd zijn op regionale en internationale verdragen, verklaringen en resoluties van de VN en anderen. De principes zijn bedoeld als modelbepalingen voor nationale wetgeving.¹⁷⁸

Controversiële wapenhandel draagt onder meer bij aan versterking van armoede. In ontwikkelingslanden - waar juist een grote behoefte bestaat aan investeringen in landbouw en voeding, onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur - maken militaire uitgaven niet zelden 15 procent van het totale overheidsbudget uit; dat is in die landen ongeveer evenveel als de uitgaven aan onderwijs en gezondheidszorg samen. Burma is op dit gebied koploper, het militaire regime besteedt 40% van het overheidsbudget aan wapens.

Het Human Development Report 2003 van het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties (UNDP) stelt daarom dat militaire uitgaven een belangrijk struikelblok zijn in het bereiken van de Millennium Development Goals (MDGs). Volgens de UNDP is het bereiken van de MDGs onmogelijk zonder het verminderen van de mondiale militaire uitgaven.¹⁷⁹

De schadelijke effecten van militaire uitgaven op de MDGs worden nog eens versterkt door de rente op de schulden die gemaakt zijn voor de aanschaf van militair materiaal. Tussen de 15 en 20 procent van de mondiale schuldenlast houdt verband met militaire uitgaven. In veel ontwikkelingslanden overstijgen de rentebetalingen aan militaire schulden zelfs de uitgaven voor gezondheidszorg en onderwijs.¹⁸⁰

Ook is de internationale wapenhandel sterk gerelateerd aan corruptie. Hoewel de internationale wapenhandel maar 1% van de wereldhandel uitmaakte, was 50 procent van alle omkopingsgelden tussen 1994 and 1999 gelieerd aan wapenhandel.¹⁸¹ Corruptie zorgt ervoor dat openbare middelen die bedoeld zijn voor economische en sociale ontwikkeling weggesluisd worden naar conflicthaarden.¹⁸²

Door verschillende organisaties wordt de laatste jaren onderzoek gedaan naar de relaties tussen wapenhandel, mensenrechten en armoede. Een recent rapport van Oxfam International - *Shooting Down the MDGs* - gaat bijvoorbeeld in op de relatie tussen internationale wapenhandel en armoede. "Voor een groot deel van de armen in de wereld, beperken oorlogen en gewapende criminele conflicten hun kansen op ontwikkeling. Tenminste 22 van de 34 landen die de kleinste kans hebben op het bereiken van de MDGs bevinden zich in een conflictsituatie of de nasleep daarvan. Tegen 2010 kan de helft van de

armste mensen in staten leven die betrokken zijn bij gewapende conflicten of het risico lopen daarbij betrokken te raken.”

Het rapport toont aan de hand van voorbeelden uit de hele wereld aan dat controversiële wapenhandel er voor zorgt dat:

- Gewapende conflicten en andere vormen geweld worden gevoed, waarmee economieën van staten worden ondermijnd evenals hun mogelijkheden om de Millennium Development Goals te halen;
- Overheidsfondsen die beschikbaar zijn voor ontwikkeling worden beperkt, door ongepaste of corrupte wapenaankopen;
- Gemeenschappen worden gemarginaliseerd en verarmd, als wapens misbruikt worden voor schendingen van economische, sociale, en culturele mensenrechten.¹⁸³

Een recent rapport van Amnesty International - Blood At The Crossroads - toont verder aan hoe wapenleveranties hebben bijgedragen aan recente mensenrechtenschendingen in onder meer Burma, Guinea, Irak, Ivoorkust en Soedan. Het rapport concludeert dat “een samenhangend wapencontrolesysteem voor internationale wapentransacties uitermate noodzakelijk is”.¹⁸⁴

Zo'n internationaal controlesysteem is er nog niet, maar de Europese Unie erkent in zijn wapenexportbeleid inmiddels wel veel nadrukkelijker de schadelijke relaties tussen conventionele wapenhandel enerzijds en armoede en mensenrechten anderzijds. In het *Gemeenschappelijk Standpunt over wapenuitvoer* van de Raad van de Europese Unie van december 2008 worden de volgende acht criteria voor het wapenuitvoerbeleid van de Europese Unie vastgesteld.¹⁸⁵

1. Naleving van de internationale verplichtingen en verbintenissen van de lidstaten, in het bijzonder de door de VN-veiligheidsraad of de Europese Unie aangenomen sancties, overeenkomsten ter zake van non-proliferatie en andere onderwerpen, alsmede andere internationale verplichtingen;
2. Eerbiediging van de mensenrechten in het land van eindbestemming en naleving van het internationaal humanitair recht door dat land;
3. Interne situatie van het land van eindbestemming ten gevolge van spanningen of gewapende conflicten
4. Handhaving van vrede, veiligheid en stabiliteit in de regio
5. Nationale veiligheid van de lidstaten, van de gebieden waarvan een van de lidstaten de buitenlandse betrekkingen behartigt, alsmede van bevriende landen of bondgenoten
6. Gedrag van het land dat militaire goederen of technologie koopt jegens de internationale gemeenschap, met name de houding van dat land tegenover terrorisme, de aard van zijn bondgenootschappen en de eerbiediging van het internationaal recht
7. Gevaar dat de militaire goederen of technologie in het kopende land een andere bestemming krijgen of onder ongewenste voorwaarden opnieuw worden uitgevoerd
8. Compatibiliteit van de uitvoer van militaire goederen of technologie met de technische en economische capaciteit van het ontvangende land, rekening houdend met de wenselijkheid dat de staten aan hun legitieme behoeften inzake veiligheid en defensie voldoen met zo gering mogelijke aanwending van menselijk en economisch potentieel voor bewapening. In het licht van informatie uit goede bron (...) stellen de lidstaten zich de vraag of de voorgestelde uitvoer ernstig afbreuk zou doen aan de duurzame ontwikkeling van het ontvangende land. In dit verband beoordelen zij de hoogte van de militaire uitgaven van het ontvangende land ten opzichte van de sociale uitgaven, waarbij ook rekening wordt gehouden met steun van de Europese Unie en bilaterale steun.

Op basis van de schadelijke relaties tussen conventionele wapenhandel enerzijds en armoede en mensenrechten anderzijds, vinden de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer het ongewenst dat (belangrijke onderdelen van) wapens en wapensystemen, militaire transportmiddelen en andere militaire goederen worden geleverd aan landen waartegen een wapenembargo geldt, landen die mensenrechten op grote schaal schenden of in een (burger)oorlog verwickeld zijn, landen die zeer corrupt zijn of landen met een falende/fragiele staat en arme landen die een groot deel van hun begroting aan wapenaankopen besteden.

3.2 Selectie landen waaraan wapenleveranties ongewenst zijn

In lijn met de in paragraaf 3.1 genoemde criteria en met het EU-wapenexportbeleid zijn voor dit onderzoek 38 landen geselecteerd waaraan wapenleveranties volgens de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer ongewenst zijn. Deze 38 landen, die zijn samengevat in Tabel 2, zijn geselecteerd op basis van bestaande indexen van gezaghebbende instellingen. Wapenleveranties aan deze landen vallen volgens de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer in ieder geval onder de definitie van controversiële wapenhandel.

Van deze 38 landen zijn er 34 opgenomen op de lijst in Tabel 2 omdat zij voldoen aan één of meer van de volgende drie criteria. Deze criteria zijn zoveel mogelijk gebaseerd op de in paragraaf 3.1 genoemde criteria in het EU-wapenexportbeleid:

- De landen waartegen een wapenembargo van de Europese Unie of de Verenigde Naties van kracht is (criterium 1 in het EU-wapenexportbeleid). Dit geldt voor 13 landen;¹⁸⁶
- De meest onvrije landen ter wereld (criterium 2 in het EU-wapenexportbeleid). We baseren ons hier op de index van Freedom House, een geheel onafhankelijke Amerikaanse non-profit organisatie die al sinds 1941 opkomt voor democratie en vrijheid overal ter wereld. Jaarlijks publiceert Freedom House de publicatie "Freedom in the World" die meer dan 200 landen in de wereld beoordeelt op het gebied van Politieke Rechten en Burgerrechten. De twee scores, op een schaal van 1 tot 7, worden gemiddeld. De meest onvrije landen, die in de editie 2008 van "Freedom in the World" een gemiddelde score voor Politieke Rechten en Burgerrechten van 6,5 of 7 haalden, zijn op basis van dit criterium opgenomen op de lijst in Tabel 2. Dit betreft 17 landen;¹⁸⁷
- De landen die in de hevigste conflicten verwickeld zijn (criteria 3 en 4 in het EU-wapenexportbeleid). We baseren ons hier op de Global Peace Index van Vision of Humanity, een onafhankelijk Australisch onderzoeksinstituut. De Global Peace Index beoordeelt 144 landen op basis van 23 indicatoren naar de mate waarin zij in vrede leven of in conflicten verwickeld zijn. De Global Peace Index wordt ondersteund door een lange lijst van Nobelprijswinnaars, staatslieden, academici, zakenlieden, en maatschappelijke organisaties. In 2009 liepen de scores uiteen van 1.202 tot 3.341 punten. De 19 landen die in de meest hevige conflicten zijn verwickeld - met een score van meer dan 2.500 punten - zijn op basis van dit criterium opgenomen op de lijst in Tabel 2.¹⁸⁸

Deze drie criteria - wapenembargo, grote onvrijheid en hevige conflicten - zijn volgens de initiatiefnemers op zichzelf doorslaggevend om wapenleveranties aan landen die aan één van deze drie criteria voldoen als ongewenst te beschouwen.

Maar ook wapenleveranties die niet aan één van deze drie criteria voldoen, kunnen ongewenst zijn omdat het land nauwelijks burgerlijke en politieke vrijheden kent, omdat het om een falende staat gaat, omdat het land in een conflict verwickeld is, omdat er sprake is van veel corruptie, of omdat het landen een grote armoede kent en toch veel geld aan wapens spendeert. Ook deze criteria zijn opgenomen in het huidige EU-wapenexportbeleid (zie paragraaf 3.1). Met name bij landen die aan meerdere van deze criteria voldoen, is de kans zeer groot dat wapenleveranties bijdragen aan mensenrechtenschendingen en/of aan vergroting van de armoede (zie paragraaf 3.1).

Naast de 34 landen die op basis van één van de drie eerste conflicten zijn opgenomen, zijn daarnaast nog 4 landen opgenomen op de lijst in Tabel 2 omdat zij voldoen aan minimaal vier van de volgende vijf criteria. Deze criteria zijn zoveel mogelijk gebaseerd op de in paragraaf 3.1 genoemde criteria in het EU-wapenexportbeleid:

- De 26 landen die “Niet Vrij” zijn volgens Freedom House: gemiddelde score voor Politieke Rechten en Burgerrechten van 5,5 of 6 (criterium 2 in het EU-wapenexportbeleid);¹⁸⁹
- De 28 landen die tussen de 2.100 en 2.500 punten scoren op de Global Peace Index van Vision of Humanity (criteria 3 en 4 in het EU-wapenexportbeleid);¹⁹⁰
- De 47 landen die, volgens Transparency International, een Corruptie Perceptie Index van 2,5 of lager hebben (criterium 7 in het EU-wapenexportbeleid). Transparency International is een internationale non-profit organisatie die campagne voert tegen de verwoestende invloed van corruptie op het leven van mannen, vrouwen en kinderen overal ter wereld. De jaarlijkse Corruptie Perceptie Index beoordeelt landen op de mate waarin experts en bedrijven corruptie bij politici en ambtenaren waarnemen.¹⁹¹
- De 60 landen die volgens Foreign Policy & The Fund for Peace een “Falende Staat” hebben (criteria 3, 7 en 8 in het EU-wapenexportbeleid). Foreign Policy is een gezaghebbend Amerikaans tijdschrift op het gebied van internationale politiek en economie. The Fund for Peace is een onafhankelijke Amerikaanse onderwijs- en onderzoeksinstituut die zich inzet om oorlog te voorkomen en om de voorwaarden waaronder oorlogen ontstaan te beperken. Hun Falende Staten Index beoordeelt 177 staten op basis van 12 sociale, economische, politieke en militaire indicatoren, om te bepalen welke staten het meest kwetsbaar zijn voor gewelddadige interne conflicten en sociale achteruitgang.¹⁹²
- Om te bepalen welke landen waar grote armoede heerst toch een groot deel van hun BNP aan wapens besteden (criterium 8 in het EU-wapenexportbeleid), zijn twee indexen gecombineerd. Eerst zijn deze landen die volgens het United Nations Development Programme (UNDP) - het ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties - een “Low Human Development Index” kennen (0,5 of lager) geselecteerd. Dat betekent dat ze een lage levensverwachting kennen, veel analfabetisme onder de volwassen bevolking, een gemiddeld laag opleidingsniveau en een laag nationaal product per hoofd van de bevolking.¹⁹³ Uit deze groep landen zijn de landen geselecteerd die volgens het Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), het onafhankelijke Zweedse onderzoeksinstituut naar vrede en veiligheid, meer dan 2% van hun Bruto Nationaal Product (BNP) aan wapens besteden.¹⁹⁴ Bij elkaar geldt dit voor 29 landen.

De scores van de geselecteerde 38 landen op de verschillende indexen en criteria staan vermeld in Tabel 2. De lege vakjes in de tabel corresponderen met scores die niet aan de hierboven genoemde criteria voldoen.

Tabel 2 Landen waaraan wapenleveranties ongewenst zijn

Instelling	Europese Unie & Verenigde Naties	Freedom House	Vision of Humanity	Transparency International	Foreign Policy & The Fund for Peace	United Nations Development Programme / SIPRI
Index of criterium	Wapen embargo	Freedom Rating	Global Peace Index	Corruptie Perceptie Index	Failing State Index	Human Development Index < 0,5 en militair % van BNP > 2%
Afghanistan			3.285	1,5	105,4	
Angola		5,5	2.105	1,9	83,8	0,484 + 4,3%

Instelling	Europese Unie & Verenigde Naties	Freedom House	Vision of Humanity	Transparency International	Foreign Policy & The Fund for Peace	United Nations Development Programme / SIPRI
Index of criterium	Wapen embargo	Freedom Rating	Global Peace Index	Corruptie Perceptie Index	Failing State Index	Human Development Index < 0,5 en militair % van BNP > 2%
Burma	EU	7	2.501	1,3	100,3	
Burundi			2.529	1,9	94,1	0,382 + 5,6%
Cambodja		5,5	2.179	1,8	85,8	
Centraal Afrikaanse Republiek			2.733	2,0	103,7	
China	EU	6,5				
Colombia			2.645		89,0	
Cuba		7				
Democratische Republiek Congo	EU	5,5	2.888	1,9	106,7	
Equatoriaal Guinee		6,5		1,7	88,0	
Eritrea		6,5	n.b.		87,4	0,442 + n.b.
Ethiopië			2.551		96,1	0,389 + 2,3%
Georgië			2.736		83,8	
Guinee		5,5	n.b.	1,6	101,8	0,423 + 2,2%
Irak		6	3.341	1,3	110,6	
Iran	EU, VN	6	2.104	2,3	85,7	
Israël			3.035		83,6	
Ivoorkust	EU, VN	6	2.342	2,0	104,6	
Laos		6,5		2,0	88,7	
Libanon	EU		2.718		95,7	
Liberia	EU, VN		n.b.	2,4	91,0	
Libië		7				
Nigeria			2.602		95,7	
Noord-Korea	EU, VN	7	2.717		97,7	
Oezbekistan	EU	7	2.202	1,8	93,4	
Pakistan		5,5	2.859	2,5	103,8	
Republiek Congo		5,5	2.202	1,7	93,4	
Rusland		5,5	2.750	2,1		
Saoedi Arabië		6,5	2.167			
Sierra Leone	EU		n.b.	1,9	92,3	0,329 + 2,0%

Instelling	Europese Unie & Verenigde Naties	Freedom House	Vision of Humanity	Transparency International	Foreign Policy & The Fund for Peace	United Nations Development Programme / SIPRI
Index of criterium	Wapen embargo	Freedom Rating	Global Peace Index	Corruptie Perceptie Index	Failing State Index	Human Development Index < 0,5 en militair % van BNP > 2%
Soedan	EU, VN	7	2.922	1,6	113,0	
Somalië	EU, VN	7	3.257	1,0	114,2	<0,5* + n.b.
Syrië		6,5		2,1	90,1	
Tsjaad		6,5	2.880	1,6	110,9	
Turkmenistan		7	2.110	1,8	86,2	
Wit-Rusland		6,5	2.103	2,0	84,4	
Zimbabwe	EU	6,5	2.736	1,8	112,5	

n.b. = score niet bekend

* Voor dit land kon de UNDP de Human Development Index niet berekenen omdat niet alle data beschikbaar waren. Maar op basis van de data die de UNDP wel beschikbaar heeft, is het waarschijnlijk dat voor dit land ook een Human Development Index lager dan 0,5 berekend zou worden, wanneer alle gegevens beschikbaar waren.

Uiteraard is de selectie in Tabel 2 niet definitief. Op basis van nader onderzoek zouden bepaalde landen kunnen afvallen of andere landen kunnen worden toegevoegd. In Bijlage 1 zijn ter illustratie 55 landen opgenomen die aan een of meer van de in Tabel 2 genoemde criteria voldoen. Wapenbedrijven zouden goed moeten afwegen of wapenleveranties aan deze landen wel verantwoord zijn en banken zouden goed moeten afwegen of zij willen investeren in de bedrijven die regelmatig aan deze landen wapens leveren.

3.3 Selectie bedrijven actief in controversiële wapenhandel

Bedrijven die in de afgelopen vijf jaar (sinds 1 januari 2004) militaire goederen hebben geleverd aan een of meer van de in Tabel 2 genoemde landen, worden in dit onderzoek beschouwd als bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Op basis van onderzoek van publicaties van de betrokken bedrijven zelf, publicaties in de militaire vakpers en informatie uit de Arms Transfers Database van het gerenommeerde Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) zijn 24 grote bedrijven geselecteerd die aan deze definitie voldoen. Al deze bedrijven hebben dus in de afgelopen vijf jaar wapens en wapensystemen, militaire transportmiddelen en andere militaire goederen geleverd aan een of meer landen waartegen een wapenembargo geldt, landen die mensenrechten op grote schaal schenden of in een (burger)oorlog verwickeld zijn, landen die zeer corrupt zijn of landen met een falende/fragiele staat of arme landen die een groot deel van hun begroting aan wapenaankopen besteden.

Tabel 3 Bedrijven actief in controversiële wapenhandel

Bedrijf	Vestigingsland	Wapenleveranties in afgelopen 5 jaar aan
Alliant Techsystems	Verenigde Staten	Afghanistan
Allied Defense Group	Verenigde Staten	Afghanistan, Georgië, Nigeria, Saoedi-Arabië
Aviation Industry Corporation of China	China	Nigeria, Soedan, Zimbabwe
BAE Systems	Groot-Brittannië	Libië, Saoedi-Arabië
Boeing	Verenigde Staten	Israël, Saoedi-Arabië
China North Industries Corporation	China	Saoedi-Arabië, Soedan
CMI Group	België	Saoedi-Arabië
Dongfeng Motor	China	Burma
EADS	Nederland	China, Colombia, Irak, Israël, Libië, Pakistan, Saoedi-Arabië
Embraer	Brazilië	Colombia
Finmeccanica	Italië	Libië, Nigeria, Pakistan, Saoedi-Arabië
General Dynamics	Verenigde Staten	Israël, Saoedi-Arabië
Lockheed Martin	Verenigde Staten	Israël, Pakistan
Mectron	Brazilië	Pakistan
Pilatus Aircraft	Zwitserland	Tsjaad
Raytheon	Verenigde Staten	Israël, Saoedi-Arabië
Rheinmetall	Duitsland	Israël, Pakistan
Saab	Zweden	Pakistan
Shaanxi Baoji Vehicle Manufacturing	China	Republiek Congo, Tsjaad
Terma	Denemarken	Colombia
Thales	Frankrijk	China, Israël, Pakistan, Rusland, Saoedi-Arabië
ThyssenKrupp	Duitsland	Colombia, Israël
United Technologies	Verenigde Staten	Colombia, Saoedi-Arabië, Tsjaad
Yugoimport SDPR	Servië	Burma, Libië, Irak, Israël

Uiteraard zijn er nog veel meer bedrijven actief in controversiële wapenhandel, maar om praktische redenen zijn in dit praktijkonderzoek alleen de investeringen van de Nederlandse banken die meegenomen worden in de Eerlijke Bankwijzer in de 24 bedrijven genoemd in Tabel 3 onderzocht. In paragraaf 3.5 wordt per producent meer gedetailleerde informatie verstrekt over diens leveranties aan landen waaraan wapenleveranties ongewenst zijn en de gebruikte bronnen.

3.4 Afbakening betrokkenheid banken

Zolang een samenhangend wapencontrolesysteem voor internationale wapentransacties dat leveranties aan de landen genoemd in Tabel 2 zeer zorgvuldig toetst, zouden banken volgens de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer niet moeten investeren in bedrijven die aan deze landen leveren - waaronder de bedrijven genoemd in Tabel 3. Banken zouden daarom niet moeten investeren in:

- handelsfinanciering van controversiële wapentransacties door deze bedrijven;
- leningen en andere vormen van kredietverlening aan deze bedrijven die bedoeld zijn voor algemene doeleinden;
- aandelen en obligaties van deze bedrijven;
- begeleiding van aandelen- en obligatie-emissies van deze bedrijven.

Handelsfinanciering van controversiële wapentransacties is uiteraard ongewenst. Bij investeringen in aandelen en de begeleiding van aandelenemissies valt per definitie niet uit te sluiten dat deze investeringen gebruikt worden voor controversiële wapentransacties. Dat geldt ook voor investeringen in obligaties, begeleiding van obligatie-emissies en leningen voor algemene doeleinden, tenzij het gebruik voor controversiële wapentransacties contractueel is uitgesloten. Maar juist omdat een samenhangend wapencontrolesysteem ontbreekt, is het bij dit soort algemene investeringen onmogelijk om effectief uit te sluiten dat de investering gebruikt wordt voor controversiële wapentransacties. De initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer zijn daarom van mening dat banken op geen enkele wijze moeten investeren in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

In Hoofdstuk 4 wordt per bank aangegeven welke informatie gevonden is over de genoemde vormen van investeringen in de bedrijven genoemd in Tabel 3. In paragraaf 3.5 wordt per producent meer gedetailleerde informatie verstrekt over diens leveranties aan landen waaraan wapenleveranties ongewenst zijn en de gebruikte bronnen.

3.5 Informatie over bedrijven actief in controversiële wapenhandel

3.5.1 Alliant Techsystems (ATK) - Verenigde Staten

- **Afghanistan**
 - In december 2008 heeft Alliant Techsystems een contract van US\$ 86,7 miljoen getekend voor de levering van 94,6 miljoen eenheden niet-standaard munitie aan het Afghaanse nationale leger en de Afghaanse nationale politie.¹⁹⁵

3.5.2 Allied Defense Group - Verenigde Staten

- **Afghanistan**

- Allied Defense Group tekende in het voorjaar van 2008 een contract ter waarde van US\$ 6 miljoen voor de levering van klein kaliber munitie aan de Afghaanse strijdkrachten in 2008 en 2009.¹⁹⁶
- Allied Defense Group heeft in 2008 een contract van US\$ 42 miljoen getekend voor de levering van niet-standaard munitie aan Afghanistan.¹⁹⁷

- **Georgië**

- Allied Defense Group leverde in 2008 munitie aan Georgië ter waarde van US\$ 15,7 miljoen.¹⁹⁸

- **Nigeria**

- Allied Defense Group leverde in 2007 munitie aan Nigeria ter waarde van US\$ 2,7 miljoen.¹⁹⁹

- **Saoedi-Arabië**

- Het leger van Saoedi-Arabië is de belangrijkste klant van Allied Defense Group, een leverancier van verschillende soorten munitie. Saoedi-Arabië was verantwoordelijk voor 88% van de omzet in 2004, 75% in 2005, 54% in 2006, 52% in 2007 en 53% in 2008. In 2008 ging het om US\$ 75,9 miljoen.²⁰⁰

3.5.3 Aviation Industry Corporation of China - China

- **Nigeria**

- In 2005 bestelde Nigeria 12 gevechtsvliegtuigen van het type F-7M Airguard, een contract van US\$ 251 miljoen. De oplevering wordt verwacht in 2009.²⁰¹
- In 2006 bestelde Nigeria 300 PL-12/SD-10 lange-afstandsraketten (BVRAAM: Beyond Visual Range Air-to-Air Missile) voor JF-17 en Mirage gevechtsvliegtuigen bij een dochterbedrijf van AVIC, China National Aero-Technology Import & Export Corporation (CATIC).²⁰²

- **Soedan**

- In 2004 bestelde het leger van Soedan 12 K-8 vliegtuigen van Hongdu Aviation Industry. De K-8 Karakorum-8 is een licht trainings- en gevechtsvliegtuig.²⁰³

- **Zimbabwe**

- In 2005 en 2006 bestelde het leger van Zimbabwe bij elkaar 12 K-8 vliegtuigen van dochterbedrijf Hongdu Aviation Industry, voor een geschat totaal bedrag van US\$ 240 miljoen. De K-8 Karakorum is een licht trainings- en gevechtsvliegtuig.²⁰⁴

3.5.4 BAE Systems - Groot-Brittannië

- **Libië**

- In augustus 2007 heeft MBDA (een joint-venture met EADS en Finmeccanica waarin BAE Systems een belang heeft van 37,5%) een contract gesloten met de regering van Libië om anti-tankraketten en een beveiligd communicatiesysteem te leveren. De totale waarde van het contract was US\$ 405 miljoen.²⁰⁵

- **Saoedi-Arabië**

- In september 2007 heeft BAE Systems een eerste contract gesloten voor de levering van 72 Eurofighter Typhoon gevechtsvliegtuigen aan de luchtmacht van Saoedi-Arabië. De waarde van het contract bedroeg GBP 4,4 miljard. Met vervolgoopdrachten voor munitie, onderhoud en training zou dit contract een omvang van GBP 20 miljard kunnen krijgen.²⁰⁶
- In januari 2007 heeft Data Link Solutions (een dochterbedrijf van BAE Systems) een contract getekend om voor US\$ 34,8 miljoen een Link 16 'Multifunctional Information Distribution System' (MIDS) te implementeren in Saoedi-Arabië. Het contract omvatte eveneens het leveren van de MIDS LVT-3 Fighter.²⁰⁷
- In februari 2009 stond Saoedi-Arabië op het punt om een contract te tekenen met MBDA voor het leveren van een bewapeningspakket voor de vloot van Tornado straaljagers van de Saoedi luchtmacht. De totale kosten van het reviseren van de Tornado's is geraamd op GBP 2 miljard, inclusief contracten met andere leveranciers.²⁰⁸

- **Pakistan**

- In de periode 1999-2006 zijn door MBDA 25 anti-scheepsraketten van het type SM-39 Exocet geleverd aan Pakistan voor US\$ 100 miljoen. De raketten zijn bedoeld voor Ze zijn bedoeld voor de drie Agosta-90B onderzeeërs die Franse bedrijven tussen 1994 en 2008 aan Pakistan leverden.²⁰⁹

- **Saoedi-Arabië**

- In de periode 2000-2005 zijn door MBDA 50 MM-40 Block-2 versie anti-scheepsraketten geleverd aan Saoedi-Arabië voor de F-3000S (Al Riyadh) fregatten.²¹⁰
- MBDA leverde 200 draagbare Mistral luchtafweersystemen in 2007-2008 aan de Nationale Garde van Saoedi Arabië.²¹¹

3.5.5 Boeing - Verenigde Staten

- **Israël**

- In april 2004 tekende Israel Aircraft Industries (IAI) een contract ter waarde van US\$ 78 miljoen met Boeing voor het vervaardigen van componenten voor de Israëlische Arrow II Interceptor. Het contract zou tot en met 2006 doorlopen met een optie om additionele producten af te nemen tot het tweede kwartaal van 2008. De totale contractwaarde zou meer dan US\$ 225 miljoen bedragen wanneer alle opties zouden worden uitgeoefend.²¹²

- In februari 2006 zijn Boeing en Israel Aircraft Industries (IAI) overeengekomen om samen te werken in het Israeli Short Range Ballistic Missile Defense (SRBMD) programma. Het doel van dit programma is om in opdracht van de Israel Missile Defense Organization (IMDO) een robuust verdedigingssysteem te ontwerpen tegen korte afstand ballistische- en lange afstandraketten. Boeing en IAI waren reeds co-producenten van het Arrow II Interceptor anti-raket verdedigingssysteem.²¹³
- In april 2005 leverde Boeing drie AH-64D Apache Longbow helikopters aan het Israëlijs leger. Details omtrent de omvang van de deal zijn niet bekendgemaakt.²¹⁴
- **Saoedi-Arabië**
 - In september 2007 tekende Boeing een contract van US\$ 49,2 miljoen om de Saoedi vloot van vijf E-3 AWACS (Airborne Warning and Control System) te reviseren en verbeteren.²¹⁵
 - In oktober 2008 tekende Boeing dochterbedrijf Alsalam Aircraft (waarin Boeing een meerderheidsbelang van 60% heeft) een US\$ 29 miljoen contract om “programmed depot maintenance” (PDM) uit te voeren voor de C-130 vloot van de luchtmacht van Saoedi-Arabië. Alsalam had reeds de F-15 jachtbommenwerpers, Apache helikopters, Tornado's en E-3 AWACS vliegtuigen van de Saoedi-Arabisch leger in onderhoud.²¹⁶

3.5.6 China North Industries Corporation (Norinco) - China

- **Saoedi-Arabië**
 - In 2008 zijn bij China North Industries Group Corporation 54 pantservoertuigen met machinegeweren van het type PLZ-45 155mm gekocht door Saoedi Arabië.²¹⁷
- **Soedan**
 - In 2004 leverde Norinco 10 WZ-551 pantservoertuigen aan het leger van Soedan.²¹⁸

3.5.7 CMI Group - België

- **Saoedi-Arabië**
 - In 2006 leverde CMI Defence 10 LCTS 90mm pantserkoepels geschikt voor Piranha (LAV-AG) FSV pantservoertuigen aan Saoedi-Arabië.²¹⁹

3.5.8 Dongfeng Motor - China

- **Burma**
 - In de eerste helft van 2008 leverde Dongfeng Motor Group 900 vrachtwagens aan het leger van Burma. De vrachtwagens waren omgebouwd voor militaire doeleinden.²²⁰

3.5.9 EADS - Nederland

China

- Eurocopter (een dochtermaatschappij van EADS) heeft een joint-venture voor de productie van militaire helikopters (DauphinEC120) in China.²²¹

• Colombia

- Begin 2009 heeft onder andere Colombia een order geplaatst voor medium en lichtgewicht toestellen van Airbus Military.²²²

• Irak

- Begin 2009 heeft Eurocopter (een dochtermaatschappij van EADS) een contract ondertekend met Irak om 24 EC 635 helikopters te leveren. De omvang van dit contract wordt geraamd op US\$ 500 miljoen, ondersteuning en reserve-onderdelen inbegrepen.²²³

• Israël

- Atlas Elektronik levert het wapencontrolesysteem en de afvuurinstallaties voor de twee Dolphin onderzeeboten die HDW bouwt voor de Israëlische marine. Het contract werd in augustus 2006 getekend.²²⁴ Atlas Elektronik is een joint-venture van EADS en ThyssenKrupp.²²⁵

• Libië

- In augustus 2007 heeft MBDA (een joint-venture met BAE Systems en Finmeccanica waarin EADS een belang heeft van 37,5%) een contract gesloten met de regering van Libië om anti-tankraketten en een beveiligd communicatiesysteem te leveren. De totale waarde van het contract was US\$ 405 miljoen.²²⁶

• Pakistan

- Dochterbedrijf Eurocopter leverde sinds 2004 diverse lichtgewicht helikopters aan Pakistan: 10 AS-350/AS-550 Fennec helikopters in 2006 en 8 SA-316B Alouette-3 in 2008. In 2009 wordt de levering van nog eens 10 AS-350/AS-550 Fennec helikopters (AS-550C3 versie) verwacht.²²⁷
- Dochterbedrijf Atlas heeft 59 torpedo's van het type DM-2A4 Seehecht geleverd voor US\$ 80 miljoen in de periode 2007-2008. Ze zijn bedoeld voor de drie Agosta-90B onderzeeërs die Franse bedrijven tussen 1994 en 2008 aan Pakistan leverden.²²⁸
- In de periode 1999-2006 zijn door MBDA 25 anti-scheepsraketten van het type SM-39 Exocet geleverd aan Pakistan voor US\$ 100 miljoen. Ze zijn bedoeld voor de drie Agosta-90B onderzeeërs die Franse bedrijven tussen 1994 en 2008 aan Pakistan leverden.²²⁹

• Saoedi-Arabië

- In de periode 2000-2005 zijn door MBDA 50 MM-40 Block-2 versie anti-scheepsraketten geleverd aan Saoedi-Arabië voor de F-3000S (Al Riyadh) fregatten.²³⁰

- In 2007-2008 leverde MBDA 200 draagbare Mistral luchtafweersystemen aan de Nationale Garde van Saoedi-Arabië.²³¹
- In februari 2009 stond Saoedi-Arabië op het punt om een contract te tekenen met MBDA voor het leveren van een bewapeningspakket voor de vloot van Tornado straaljagers van de Saoedi luchtmacht. De totale kosten van het reviseren van de Tornado's is geraamd op GBP 2 miljard, inclusief contracten met andere leveranciers.²³²
- **Diverse landen**
 - Volgens de eigen website heeft Atlas Elektronik zwaargewicht torpedo's geleverd aan onder meer Colombia, Israël en Pakistan. Data van leveranties worden niet vermeld. Atlas Elektronik is een joint-venture van EADS en ThyssenKrupp.²³³

3.5.10 Embraer - Brazilië

- **Colombia**
 - Tussen december 2006 en augustus 2008 leverde Embraer 25 Super Tucano tweezits-gevechtsvliegtuigen aan de luchtmacht van Colombia. De vliegtuigen zijn bedoeld voor training en operationele missies.²³⁴ De leverantie had een omvang van US\$ 235 miljoen. De vliegtuigen zijn vooral gebruikt in gevechten met Colombiaanse guerillagroepen.²³⁵

3.5.11 Finmeccanica - Italië

- **Libië**
 - In april 2007 heeft Finmeccanica een contract ondertekend met de Libische overheid om een joint venture te creëren in de sector elektronica voor defensie en veiligheid, die innovatieve oplossingen zal implementeren voor de markt van Libië en andere Afrikaanse landen.²³⁶
 - In augustus 2007 heeft MBDA (een joint-venture met BAE Systems en EADS waarin Finmeccanica een belang heeft van 25%) een contract gesloten met de regering van Libië om anti-tankkraketten en een beveiligd communicatiesysteem te leveren. De totale waarde van het contract was US\$ 405 miljoen.²³⁷
- **Nigeria**
 - In juli 2005 ondertekende Alenia Aeronautica, een dochterbedrijf van Finmeccanica een contract met de Nigeriaanse Luchtmacht voor het modernisering, ondersteuning en logistiek van de vloot transportvliegtuigen. Deze G222 toestellen zijn in de jaren tachtig geleverd door het toenmalige Aeritalia.²³⁸
 - In juli 2006 sloot dochterbedrijf Alenia Aermacchi, een contract ter waarde van US\$ 84 miljoen met het Nigeriaanse Ministerie van Defensie voor onderhoud en verbetering van de twaalf MB-339A toestellen.²³⁹
 - Dochterbedrijf AugustaWestland leverde 2 AW-139 helikopters aan Nigeria in 2007.²⁴⁰

- **Pakistan**

- In de periode 1999-2006 zijn door MBDA 25 anti-scheepsraketten van het type SM-39 Exocet geleverd aan Pakistan voor US\$ 100 miljoen. De raketten zijn bedoeld voor de drie Agosta-90B onderzeeërs die Franse bedrijven tussen 1994 en 2008 aan Pakistan leverden.²⁴¹

- **Saoedi-Arabië**

- In februari 2009 stond Saoedi-Arabië op het punt om een contract te tekenen met MBDA voor het leveren van een bewapeningspakket voor de vloot van Tornado straaljagers van de Saoedi luchtmacht. De totale kosten van het reviseren van de Tornado's is geraamd op GBP 2 miljard, inclusief contracten met andere leveranciers.²⁴²
- In de periode 2000-2005 zijn door MBDA 50 MM-40 Block-2 versie anti-scheepsraketten geleverd aan Saoedi-Arabië voor de F-3000S (Al Riyadh) fregatten.²⁴³
- In 2007-2008 leverde MBDA 200 draagbare Mistral luchtafweersystemen aan de Nationale Garde van Saoedi-Arabië.²⁴⁴

3.5.12 General Dynamics - Verenigde Staten

- **Israël**

- In mei 2009 heeft General Dynamics Armament and Technical Products een contract getekend met een omvang van US\$ 37 miljoen voor het produceren van pantsertegels voor de Bradley Fighting Vehicle en een contract voor US\$ 150 miljoen voor pantsertegels voor het Stryker voertuig. Strategische partner in deze deals is Rafael Armament Development Authority, die in Israël een deel van de productie op zich gaat nemen.²⁴⁵

- **Saoedi-Arabië**

- In november 2008 tekende General Dynamics Land Systems een contract met een omvang van US\$ 58,3 miljoen voor het ontwerpen van de nieuwe Saudi M1A2 (M1A2S) Abrams tank. General Dynamics Land Systems is een dochterbedrijf van General Dynamics.²⁴⁶
- In 2006 bestelde de Nationale Garde van Saoedi-Arabië 132 Piranha amfibische pantservoertuigen bij General Dynamics Land Systems Canada. Uiteindelijk zijn er in de periode 2006-2008 119 stuks geleverd, in de versies LAV-25 IFV en LAV-AG FSV.²⁴⁷
- In 2008 zijn door General Dynamics Land Systems 373 Saoedische tanks omgebouwd tot de modernere versie M-1A2S. Het contract had een waarde van US\$ 2,9 miljard.²⁴⁸

3.5.13 Lockheed Martin - Verenigde Staten

- **Israël**

- In het verleden heeft Lockheed Martin F-16 straaljagers aan Israël geleverd. In januari 2006 heeft het ministerie van defensie van Israël een “Foreign Military Funds” (FMF) contract aan Lockheed Martin toegekend met een omvang van US\$ 18 miljoen. Het contract was bedoeld voor het leveren van een “Flight and Systems Trainer” (FST) voor Israëlische F-16 piloten. Het trainingssysteem is bedoeld om de vliegtuigbemanning kennis te laten maken met het nieuwe F-16 Block 50 vliegtuig.²⁴⁹
- In april 2006 heeft Lockheed Martin een contract met een omvang van US\$ 5,2 miljoen getekend met de Amerikaanse marine voor een haalbaarheidsstudie naar een ‘Littoral Combat Ship’ (LCS) voor de Israëlische marine. Als de haalbaarheidsstudie succesvol wordt afgerond, zijn vervolgoopdrachten voor het ontwerpen en bouwen van schepen mogelijk.²⁵⁰
- Israël heeft in 2008 een order geplaatst voor 25 Lockheed F-35 straaljagers - de Joint Strike Fighter - met een optie op nog 50 toestellen. In totaal wil Israël meer dan 100 F-35 toestellen kopen van Lockheed Martin voor een totaal bedrag van US\$ 15,2 miljard.²⁵¹

- **Pakistan**

- Het “Naval Air Systems Command” van de Verenigde Staten heeft Lockheed Martin in april 2006 een contract toegekend ter waarde van US\$ 6 miljoen om te beginnen aan de opwaardering van toestellen tot een P-3C vliegtuig voor Pakistan. De potentiële waarde van het project kan oplopen US\$ 300 miljoen.²⁵²
- In december 2006 tekende Lockheed Martin een contract met een omvang van US\$ 78 miljoen voor de levering van 18 F-16 gevechtsvliegtuigen aan Pakistan.²⁵³
- In mei 2007 heeft Lockheed Martin een contract gewonnen voor 18 ‘Sniper Advanced Targeting Pods’ (ATP), onderdeel van het nieuwe ‘Advanced Block 52 F-16’ straaljager programma van Pakistan. Het contract omvat ook de reserve-onderdelen en de trainingen.²⁵⁴
- In de periode 2005-2007 zijn 6 C-130E Hercules transportvliegtuigen door Australië aan de producent (Lockheed Martin) terugverkocht, gemoderniseerd en aan Pakistan verkocht voor \$ 64 miljoen.

3.5.14 Mectron - Brazilië

- **Pakistan**

- In December 2008 bevestigde de Braziliaanse overheid een bestelling van 100 MAR-1 raketten door de Pakistaanse luchtmacht. Het is niet duidelijk of de deal van US\$ 108 miljoen alleen de levering van eindproducten omvat of ook een vorm van gezamenlijke technologie ontwikkeling kent.²⁵⁵

3.5.15 Pilatus Aircraft - Zwitserland

- **Tsjaad**

- In 2006 leverde Pilatus Aircraft een PC-9M trainingsvliegtuig aan de luchtmacht van Tsjaad. Het vliegtuig kan ook uitgerust worden met munitie. In januari 2008 werd het vliegtuig volgens verschillende bronnen ingezet voor bombardementen op een rebellengroep op het grondgebied van Soedan.²⁵⁶

3.5.16 Raytheon - Verenigde Staten

- **Israël**

- In maart 2009 heeft Raytheon een contract met het Amerikaanse leger getekend met een omvang van US\$ 128,1 miljoen om het Patriot Air & Missile Defence systeem voor onder meer Israël te ontwikkelen.²⁵⁷
- In mei 2006 werd Raytheon geselecteerd door de Israeli Missile Defense Organization om samen met Rafael Armament Development Authority een nieuwe 'terminal missile defence interceptor' te ontwikkelen. De voorwaarden van het contract zijn niet openbaar gemaakt.²⁵⁸

- **Saoedi-Arabië**

- In maart 2009 heeft Saoedi-Arabië een contract getekend met Raytheon om een aantal AIM-9X Sidewinder tactische- en trainingsraketten voor F-15 straaljagers te leveren. Het aantal raketten en de waarde van het contract zijn niet bekend gemaakt. De raketten werden eerder in 2005 en 2006 ook al aangeschaft: een bestelling van 75 stuks ter waarde van US\$ 17 miljoen.²⁵⁹
- In maart 2009 heeft Raytheon een contract met het Amerikaanse leger getekend met een omvang van US\$ 128,1 miljoen om het Patriot Air & Missile Defence systeem voor onder meer Saoedi-Arabië te ontwikkelen.²⁶⁰

3.5.17 Rheinmetall - Duitsland

- **Israël**

- Rheinmetall vestigde in juni 2004 het Duitse bedrijf EuroSpike samen met Diehl (Duitsland) en Rafael (Israël). De joint-venture zal dienen als hoofdaannemer voor de Spike Family van raketsystemen voor Europese klanten. Deze raketsystemen zijn ontwikkeld door Rafael en verkocht aan de legers van Israël, Singapore, Finland, Polen en Nederland.²⁶¹
- Rheinmetall ondertekende ook een samenwerkingsovereenkomst in juni 2004 met Israel Aircraft Industries om gezamenlijk een upgrade kit te ontwikkelen voor de Leopard 1/2 Main Battle Tank met een 'gun-launched laser homing weapon system (LAHAT)'.²⁶²

- **Pakistan**

- In november 2007 leverde Oerlikon Contraves 48 GDF 35mm anti-vliegtuig geschut aan Pakistan. Daarnaast werden 24 Skyguard radarsystemen geleverd die met het GDF anti-vliegtuig geschut kunnen worden gebruikt.²⁶³ Oerlikon Contraves maakt inmiddels deel uit van Rheinmetall.²⁶⁴

3.5.18 Saab - Zweden

- **Pakistan**

- Saab heeft in oktober 2005 een contract ondertekend ter waarde van SEK 8,3 miljard, waarvan tweederde voor Saab en een derde voor Ericsson Microwave Systems, om een Airborne Surveillance System te leveren aan Pakistan. Het gaat om een Saab 2000 turboprop vliegtuig voorzien van het Ericsson Microwave Systems airborne radar systeem ERIEYE. Het contract werd in juni 2006 definitief.²⁶⁵
- Saab heeft in 2006 een contract ondertekend voor de levering van 4 Saab-2000 AEW vliegtuigen ter waarde van SEK 7 miljard aan Pakistan. Levering wordt verwacht in 2009-2011.²⁶⁶

3.5.19 Shaanxi Baoji Vehicle Manufacturing - China

- **Republiek Congo**

- In 2006 en 2007 leverde Shaanxi Baoji Vehicle Manufacturing 5 ZBF-05 pantservoertuigen aan het leger van de Republiek Congo.²⁶⁷

- **Tsjaad**

- In 2007 leverde Shaanxi Baoji Vehicle Manufacturing 10 ZBF-05 pantservoertuigen aan het leger van Tsjaad.²⁶⁸

3.5.20 Terma - Denemarken

- **Colombia**

- Terma maakte in januari 2008 bekend dat het bedrijf de Scanter 2001 Surface Surveillance Radar gaat leveren aan vier fregatten van de "Almirante Padilla" klasse van Colombiaanse marine.²⁶⁹

3.5.21 Thales - Frankrijk

- **China**

- Thales heeft samen met North Night Vision Technology Co. Ltd. een productiefaciliteit met vergunning voor het maken van wapens in Peking (China) opgezet. Hier worden nachtkijkers geproduceerd die kunnen voldoen aan militaire eisen.²⁷⁰

- **Israël**

- Thales werkt samen met Rafael (Israël) voor de ontwikkeling van luchtafweersystemen.²⁷¹

- **Pakistan**

- Vanaf 1994 zijn door een combinatie van Franse bedrijven drie Agosta 90B onderzeeërs geleverd aan Pakistan. Thales leverde onder meer het SUBTICS volledige geïntegreerde gevechtssysteem, het DR-3000U radar

waarschuwingssysteem en het TSM 223 sonar systeem. De derde onderzeeboot werd gebouwd in Karachi en werd opgeleverd in September 2008.²⁷²

- **Rusland**

- Thales heeft de samenwerking met het Russische Antonov verstevigd in juli 2006 door een aantal luchtmacht en marine activiteiten samen te voegen en gezamenlijk te coördineren. Daartoe zullen Topdeck vliegverkeersysteem en het Amascos Airborne surveillance systeem worden geïntegreerd.²⁷³

- **Saoedi-Arabië**

- Eind 2005 werkte Thales, samen met andere bedrijven, aan het Shola 2 lucht verdedigingssysteem voor Saoedi-Arabië. Het contract had een waarde van € 249 miljoen. In het jaarverslag van 2006 werd het programma genoemd als een order van € 197 miljoen.²⁷⁴
- Thales is hoofduitvoerder van het Sawari 2 programma waarin drie fregatten voorzien van een Arabel multifunctionele anti luchtaanval radar en het Aster raketsysteem, aan Saoedi-Arabië zijn geleverd in 2003 en 2004. In het jaarverslag van 2004 staat dat Saoedi Arabië met 8% van de inkomsten de op twee na grootste klant van Thales was. In de periode 2002 tot 2004 hebben de fregatten respectievelijk €375 miljoen, € 400 miljoen en €430 miljoen opgeleverd.²⁷⁵

3.5.22 ThyssenKrupp - Duitsland

- **Colombia**

- In januari 2009 tekende Howaldtswerke-Deutsche Werft GmbH (HDW) een contract voor de modernisering van twee Colombiaanse onderzeeërs die in de jaren '70 door HDW werden gebouwd. HDW is een dochteronderneming van ThyssenKrupp.²⁷⁶

- **Israël**

- In augustus 2006 werden contracten getekend tussen de Duitse en Israëlische regering voor de leverantie van twee Dolphin onderzeeboten aan de Israëlische marine. De leverantie heeft een waarde van US\$ 1,27 miljard, waarvan Israël US\$ 846 miljoen betaalt en Duitsland US\$ 424 miljoen. De onderzeeboten zullen gebouwd worden door Howaldtswerke-Deutsche Werft (HDW), een dochteronderneming van ThyssenKrupp. Eind jaren '90 had Israël al drie van deze onderzeeërs ontvangen van Duitsland en die boten zijn omgebouwd om kernwapens af te kunnen vuren. Gevreesd wordt dat dit ook zal gebeuren met de twee nieuwe onderzeeërs.²⁷⁷
- Atlas Elektronik levert het wapencontrolesysteem en de afvuurinstallaties voor de twee Dolphin onderzeeboten die HDW bouwt voor de Israëlische marine.²⁷⁸ Atlas Elektronik is een joint-venture van EADS en ThyssenKrupp.²⁷⁹

- **Diverse landen**

- Volgens de eigen website heeft Atlas Elektronik zwaargewicht torpedo's geleverd aan onder meer Colombia, Israël en Pakistan. Data van leveranties worden niet vermeld. Atlas Elektronik is een joint-venture van EADS en ThyssenKrupp.²⁸⁰

3.5.23 United Technologies - Verenigde Staten

- **Colombia**

- In november 2008 sloot Sikorsky Aerospace Services, een dochteronderneming van United Technologies, een contract af om zes UH-60A Black Hawk helikopters van de Colombiaanse luchtmacht te reviseren naar de modernere UH-60L versie. Twee additionele upgrade kits zijn in het contract inbegrepen.²⁸¹

- **Saoedi-Arabië**

- In juli 2006 plaatste Saoedi-Arabië een bestelling voor 24 Sikorsky UH-60L Utility/Assault Black Hawk helikopters inclusief alle ondersteuning, training en reserveonderdelen.²⁸²

- **Tsjaad**

- In 2006 leverde Pratt & Whitney Canada, een dochterbedrijf van United Technologies, een turboprop vliegtuigmotor aan Tsjaad voor een PC9 trainingsvliegtuig dat door het Zwitserse bedrijf Pilatus Aircraft werd geleverd.²⁸³

3.5.24 Yugoimport SDPR - Servië

- **Burma**

- In 2006 leverde Yugoimport B-52 NORA 155mm artillerievoertuigen aan het leger van Burma.²⁸⁴

- **Andere landen**

- Yugoimport heeft geen last van de financiële crisis en leverde recent militaire goederen aan onder meer Burma, Libië, Irak en Israël.²⁸⁵

Hoofdstuk 4 Investerings van de Nederlandse banken

4.1 Introductie

In dit hoofdstuk worden per bank de bevindingen gepresenteerd ten aanzien van de investeringen van de 12 Nederlandse banken die in de Eerlijke Bankwijzer worden beoordeeld in bedrijven die controversiële wapens produceren en hun investeringen in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Concreet is onderzocht of de banken op dit moment leningen of beleggingen hebben uitstaan aan/in de 28 producenten van controversiële wapens genoemd in paragraaf 2.3 of in de 24 bedrijven genoemd in paragraaf 3.3 die actief zijn in controversiële wapenhandel. Dit is onderzocht op basis van publicaties van de betrokken bedrijven zelf, publicaties in financiële vakbladen en financiële databanken. De gevonden gegevens zijn ter controle aan de betreffende banken voorgelegd en zondig aangepast.

De bevindingen worden in dit hoofdstuk per bank gepresenteerd, opgesplitst naar de investeringen van de bank met eigen middelen en de investeringen die de bank heeft gedaan voor de beleggingsfondsen die de bank beheert. Deze beide onderdelen krijgen vervolgens ieder apart een praktijkscore, volgens de scoretabel in beschreven in paragraaf 1.5:

1. De bank investeert in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
2. De bank investeert in producenten van sommige controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
3. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens OF de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;
4. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens EN de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in sommige vormen van controversiële wapenhandel (bijvoorbeeld geen investeringen in bedrijven die internationale wapenembargo's schenden);
5. De bank investeert niet in producenten van controversiële wapens EN de bank investeert niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel;

Ter vergelijking met de twee praktijkcores wordt ook de beleidsscore van de bank op het gebied van wapens vermeld, zoals die is opgenomen in de tweede update van de Eerlijke Bankwijzer (gepubliceerd op 2 juli 2009).

4.2 ABN Amro Bank Nederland

4.2.1 Beleid

Het beleid van ABN Amro Bank Nederland op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 3, omdat de bank alle investeringen in controversiële wapens uitsluit.

Beleidscore: 3

4.2.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Het onderzoek heeft uitsluitend betrekking op ABN Amro Bank Nederland, het Nederlandse deel van de voormalige ABN Amro Bank dat in oktober 2008 door de Nederlandse staat werd overgenomen. Naar investeringen van de andere delen van de voormalige ABN Amro Bank in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel is geen onderzoek gedaan.

Er is geen informatie gevonden dat ABN Amro Bank Nederland voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.2.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

Het onderzoek heeft uitsluitend betrekking op ABN Amro Bank Nederland, het Nederlandse deel van de voormalige ABN Amro Bank dat in oktober 2008 door de Nederlandse staat werd overgenomen. Naar investeringen van de andere delen van de voormalige ABN Amro Bank in producenten van controversiële wapens en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel is geen onderzoek gedaan.

ABN Amro Bank Nederland beheert geen beleggingsfondsen en krijgt daarom de score niet actief. Benadrukt moet echter worden dat de private banking activiteiten van ABN Amro Bank Nederland in het kader van dit onderzoek niet onderzocht konden worden, wegens een gebrek aan transparantie. Of de vermogen die door de afdeling private banking zijn geïnvesteerd in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven actief in controversiële wapenhandel, kon in het kader van dit onderzoek niet worden nagegaan.

Praktijkscore beleggingsfondsen: n.a.
--

4.3 Aegon Bank

4.3.1 Beleid

Het beleid van Aegon Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 3, omdat de bank alle investeringen in controversiële wapens uitsluit.

Beleidscore: 3

4.3.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Er is geen informatie gevonden waaruit blijkt dat Aegon voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.3.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

- **Producenten van controversiële wapens**

- **Babcock International: Kernwapens**

- Aegon Asset Management UK beheert 7.384.900 aandelen van Babcock International, met een waarde van US\$ 55,2 miljoen. Dit vertegenwoordigt 3,22% van alle aandelen.²⁸⁶

- **Boeing: Kernwapens**

- Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 1.402.355 aandelen van Boeing. Dit vertegenwoordigt 0,19% van alle aandelen met een waarde van US\$ 61,9 miljoen.²⁸⁷

- **Jacobs Engineering: Kernwapens**

- Aegon Capital Management beheert 7.367 aandelen van Jacobs Engineering. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 0,5 miljoen.²⁸⁸
 - Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 2.750.505 aandelen van Jacobs Engineering. Dit vertegenwoordigt 2,23% van alle aandelen met een waarde van US\$ 118,1 miljoen.²⁸⁹

- **Lockheed Martin: Clustermunitie, Kernwapens**

- Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 220.915 aandelen van Lockheed Martin. Dit vertegenwoordigt 0,06% van alle aandelen met een waarde van US\$ 19,8 miljoen.²⁹⁰

- **Raytheon: Kernwapens**
Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 3.170.370 aandelen van Raytheon. Dit vertegenwoordigt 0,8% van alle aandelen met een waarde van US\$ 140,8 miljoen.²⁹¹
- **Rolls-Royce: Kernwapens**
Aegon Investment Management beheert 988.292 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,05% van alle aandelen en heeft een waarde van US\$ 4,9 miljoen.²⁹²
Aegon heeft via Transamerica Investment Management 118.810 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen en heeft een waarde van US\$ 1,0 miljoen.²⁹³
- **Serco: Kernwapens**
Aegon Asset Management UK beheert 18.331.824 aandelen van Serco. Dit vertegenwoordigt 3,8% van alle aandelen met een waarde van US\$ 119,1 miljoen.²⁹⁴
- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**
 - **Boeing: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 1.402.355 aandelen van Boeing. Dit vertegenwoordigt 0,19% van alle aandelen met een waarde van US\$ 61,9 miljoen.²⁹⁵
 - **Lockheed Martin: Leveranties aan Israël en Pakistan**
Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 220.915 aandelen van Lockheed Martin. Dit vertegenwoordigt 0,06% van alle aandelen met een waarde van US\$ 19,8 miljoen.²⁹⁶
 - **Raytheon: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 3.170.370 aandelen van Raytheon. Dit vertegenwoordigt 0,8% van alle aandelen met een waarde van US\$ 140,8 miljoen.²⁹⁷
 - **United Technologies: Leveranties aan Colombia, Saoedi-Arabië en Tsjaad**
Transamerica Investment Management, een dochter van Aegon, beheert 75.996 aandelen van United Technologies. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 5,0 miljoen.²⁹⁸

De beleggingsfondsen die door Aegon Nederland worden beheerd investeren alleen in Rolls-Royce. De beleggingsfondsen die door buitenlandse dochters van Aegon worden beheerd investeren zowel in producenten van controversiële wapens als in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 1

4.4 ASN Bank

4.4.1 Beleid

Het beleid van ASN Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 5, omdat de bank alle investeringen in de wapensector uitsluit.

Beleidscore: 5

4.4.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

ASN Bank investeert niet voor eigen rekening en risico in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.4.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

De beleggingsfondsen die door ASN Bank worden beheerd investeren noch in producenten van controversiële wapens noch in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 5

4.5 DSB Bank

4.5.1 Beleid

Het beleid van DSB Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met n.a. (niet actief), omdat de bank geen leningen verstrekt aan, of belegt in, bedrijven.

Beleidscore: n.a.

4.5.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

DSB Bank investeert niet voor eigen rekening en risico in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.5.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

DSB Bank beheert geen beleggingsfondsen (niet actief).

Praktijkscore beleggingsfondsen: n.a.
--

4.6 Fortis Bank Nederland

4.6.1 Beleid

Het beleid van Fortis Bank Nederland op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 3, omdat de bank investeringen in controversiële wapens uitsluit, maar een uitzondering maakt voor kernwapenproducenten in NAVO-landen.

Beleidscore: 3

4.6.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Het onderzoek heeft uitsluitend betrekking op Fortis Bank Nederland, het Nederlandse deel van de internationale Fortis Groep dat in oktober 2008 door de Nederlandse staat werd overgenomen. Naar investeringen van het Belgische deel van de Fortis Groep in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel is geen onderzoek gedaan.

Er is geen informatie gevonden dat Fortis Bank Nederland voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.6.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

Het onderzoek heeft uitsluitend betrekking op Fortis Bank Nederland, het Nederlandse deel van de internationale Fortis Groep dat in oktober 2008 door de Nederlandse staat werd overgenomen. Naar investeringen van het Belgische deel van de Fortis Groep in producenten van controversiële wapens en bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel is geen onderzoek gedaan.

Fortis Bank Nederland beheert geen beleggingsfondsen en krijgt daarom de score niet actief. Benadrukt moet echter worden dat de private banking activiteiten van Fortis Bank Nederland in het kader van dit onderzoek niet onderzocht konden worden, wegens een gebrek aan transparantie. Of de vermogens die door de afdeling private banking zijn geïnvesteerd in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven actief in controversiële wapenhandel, kon in het kader van dit onderzoek niet worden nagegaan.

Praktijkscore beleggingsfondsen: n.a.

4.7 Friesland Bank

4.7.1 Beleid

Het beleid van Friesland Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 5, omdat de bank investeringen in controversiële wapens en controversiële wapenhandel volledig uitsluit.

Beleidscore: 5

4.7.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Er is geen informatie gevonden dat Friesland Bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.7.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

De beleggingsfondsen die door Friesland Bank worden beheerd, investeren noch in producenten van controversiële wapens noch in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 5

4.8 ING Bank

4.8.1 Beleid

Het beleid van ING Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 2, omdat de bank investeringen in controversiële wapens wel grotendeels uitsluit maar een uitzondering maakt voor grote ondernemingen die grotendeels civiele producten produceren.

Beleidscore: 2

4.8.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

- **Producenten van controversiële wapens**

- **Boeing: Kernwapens**

- In november 2007 heeft Boeing een doorlopende kredietfaciliteit met een looptijd van vijf jaar en een omvang van US\$ 3,0 miljard afgesloten met een syndicaat van 34 banken, waaronder ING Bank. De kredietfaciliteit, die ook een optionele letter of credit faciliteit bevat, was een herziening van het in 2006 verstrekte vijf jaar doorlopende krediet.²⁹⁹
- In november 2008 heeft een syndicaat van banken een eenjarige doorlopende kredietfaciliteit aan Boeing verstrekt van US\$ 1,0 miljard. De faciliteit kan worden gebruikt voor algemene doeleinden en het herfinancieren van bestaande schulden. ING Bank was één van de 27 participanten van de syndicaat.³⁰⁰
- In maart 2009 heeft Boeing obligaties uitgegeven voor een totaalbedrag van US\$ 1,85 miljard. Er waren drie tranches met looptijden van vijf jaar (US\$ 700 miljoen), tien jaar (US\$ 650 miljoen) en twintig jaar (US\$ 500 miljoen). ING Financial Markets was één van de 30 banken die deze uitgifte begeleidden. De obligaties zullen gebruikt worden voor het herfinancieren van schulden, inkoop van eigen aandelen, overnames, werkkapitaal, investeringen, pensioenen, financiering van dochterbedrijven en andere algemene bedrijfsdoelen. ING Financial Markets garandeerde de verkoop van obligaties met een waarde van US\$ 18,5 miljoen.³⁰¹

- **EADS: Kernwapens**

- In juli 2004 verkreeg EADS een doorlopende kredietfaciliteit met een omvang van € 2,0 miljard voor algemene doeleinden. De faciliteit had een looptijd van vijf jaar en was bestemd voor het herfinancieren van een bestaande faciliteit uit juli 2002. De nieuwe kredietfaciliteit is verstrekt door een consortium van 37 banken, waaronder ING Bank.
In juli 2005 werd de looptijd van de doorlopende kredietfaciliteit verlengd tot zeven jaar. De omvang werd verhoogd tot € 3,0 miljard. Het krediet, ten behoeve van onvoorziene uitgaven, werd verstrekt door een syndicaat van 36 banken, waaronder ING Bank.³⁰²

- **Finmeccanica: Kernwapens**

- In september 2004 heeft Finmeccanica een doorlopende kredietfaciliteit afgesloten met een omvang van € 1,2 miljard. De faciliteit heeft een looptijd van vijf jaar en kan worden gebruikt voor algemene doeleinden. Een van de 23 participerende banken in het bankensyndicaat was ING Bank, met een aandeel van € 50 miljoen.³⁰³
In november 2005 vernieuwde Finmeccanica. De looptijd is opnieuw vijf jaar en de omvang blijft € 1,2 miljard. ING Bank was een van de participanten in het syndicaat van 24 banken.³⁰⁴

- **Thales: Kernwapens**

- In november 2004 heeft Thales een termijnlening afgesloten van € 1,5 miljard met een looptijd van vijf jaar. Het krediet was bedoeld voor algemene doeleinden en werd verstrekt door een syndicaat van 28 banken waarvan ING Bank één van de organiserende participanten was.³⁰⁵
In november 2005 heeft Thales de looptijd van de doorlopende kredietfaciliteit verlengd tot vijf jaar. ING Bank was een van de organiserende banken in het syndicaat van 29 banken.³⁰⁶

- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**

- **Boeing: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **EADS: Leveranties aan China, Colombia, Irak, Israël, Libië, Pakistan en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **Embraer: Leveranties aan Colombia**

- In januari 2005 heeft Embraer een leningfaciliteit met een omvang van US\$ 180 miljoen afgesloten met een internationaal bankensyndicaat. De faciliteit was verdeeld in drie tranches van acht jaar (US\$ 85 miljoen), tien jaar (US\$ 60 miljoen) en twaalf jaar (US\$ 35 miljoen). De faciliteit werd verstrekt door een syndicaat van acht banken waarvan ING Bank een van de organiserende participanten was.³⁰⁷

- **Finmeccanica: Leveranties aan Libië, Nigeria, Pakistan en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **Thales: Leveranties aan China, Israël, Pakistan, Rusland en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

ING Bank investeert met eigen geld niet in producenten van clustermunitie, maar wel in producenten van andere controversiële wapens (kernwapens) en in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 2

4.8.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

- **Producenten van controversiële wapens**
 - **Alliant Techsystems: Clustermunitie, Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 65.700 aandelen van Alliant Techsystems. Dit vertegenwoordigt 0,20% van alle aandelen met een waarde van US\$ 4,4 miljoen.³⁰⁸
 - ING Groep NV beheert 41.390 aandelen van Alliant Techsystems. Dit vertegenwoordigt 0,13% van alle aandelen met een waarde van US\$ 3,7 miljoen dollar.³⁰⁹
 - ING Funds beheert aandelen van Alliant Techsystems in de volgende fondsen:
 - 4.700 aandelen met een waarde van US\$ 0,5 miljoen in het ING Index Plus MidCap Fund.³¹⁰
 - **BAE Systems: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 200.614 aandelen van BAE Systems. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.³¹¹
 - ING Bank NV beheert 1.757.954 aandelen van BAE Systems. Dit vertegenwoordigt 0,05% van alle aandelen met een waarde van US\$ 9,7 miljoen.³¹²
 - ING Funds beheert aandelen van BAE Systems in de volgende fondsen:
 - 60.567 aandelen met een waarde van US\$ 0,3 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³¹³
 - 5.820 aandelen met een waarde van US\$ 0,2 miljoen in het ING Tactical Asset Allocation Fund.³¹⁴
 - **Boeing: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 329.996 aandelen van Boeing Corporation. Dit vertegenwoordigt 0,05% van alle aandelen met een waarde van US\$ 11,7 miljoen.³¹⁵
 - ING Investment Management (Europe) beheert 93.875 aandelen van Boeing Corporation met een waarde van US\$ 6,2 miljoen.³¹⁶
 - ING Funds beheert aandelen van Boeing in de volgende fondsen:
 - 35.200 aandelen met een waarde van US\$ 2,9 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³¹⁷
 - **Finmeccanica: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 29.152 aandelen van Finmeccanica. Dit komt overeen met 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 0,8 miljoen.³¹⁸

- ING Funds beheert aandelen van Finmeccanica in de volgende fondsen:
 - 19.924 aandelen met een waarde van US\$ 0,3 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³¹⁹
- **Gencorp: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 23.350 aandelen van Gencorp. Dit vertegenwoordigt 0,04% van alle aandelen met een waarde van US\$ 0,05 miljoen.³²⁰
 - ING Bank NV beheert 20.200 aandelen van Gencorp. Dit vertegenwoordigt 0,03% van alle aandelen met een waarde van US\$ 0,04 miljoen.³²¹
- **General Dynamics: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 702.938 aandelen van General Dynamics. Dit vertegenwoordigt 0,19% van alle aandelen met een waarde van US\$ 59,5 miljoen.³²²
 - Het beleggingsfonds ING North America Fund beheert 73.200 aandelen van General Dynamics met een waarde van € 3,0 miljoen.³²³
 - ING Bank NV beheert 500.905 aandelen van General Dynamics. Dit vertegenwoordigt 0,13% van alle aandelen met een waarde van US\$ 28,5 miljoen.³²⁴
 - ING Investment Management (Europe) beheert 29.500 aandelen van General Dynamics met een waarde van US\$ 2,5 miljoen.³²⁵
 - ING Investments beheert 20.885 aandelen van General Dynamics met een waarde van US\$ 1,5 miljoen.³²⁶
 - ING Funds beheert aandelen van General Dynamics in de volgende fondsen:
 - 1.800 aandelen met een waarde van US\$ 0,07 miljoen in het ING Equity Divend Fund.³²⁷
 - 361.720 aandelen met een waarde van US\$ 15,0 miljoen in de ING Marsico Growth Portfolio.³²⁸
 - 23.384 aandelen met een waarde van US\$ 1,0 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³²⁹
 - 3.080 aandelen met een waarde van US\$ 0,1 miljoen in het ING Tactical Asset Allocation Fund.³³⁰
- **Honeywell International: Kernwapens**
 - ING Investment Management Company beheert 3.265.055 aandelen van Honeywell International. Dit vertegenwoordigt 0,44% van alle aandelen met een waarde van US\$ 90,9 miljoen.³³¹
 - ING Investment Management (Belgium) beheert 388.928 aandelen van Honeywell International. Dit vertegenwoordigt 0,05% van alle aandelen met een waarde van US\$ 12,3 miljoen.³³²

- ING Funds beheert aandelen van Honeywell International in de volgende fondsen:
 - 9.900 aandelen met een waarde van US\$ 0,3 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³³³
 - 19.200 aandelen met een waarde van US\$ 1,1 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³³⁴
 - 5.820 aandelen met een waarde van US\$ 0,2 miljoen in het ING Tactical Asset Allocation Fund.³³⁵
- ING Investments beheert 4.493 aandelen van Honeywell International met een waarde van US\$ 0,2 miljoen.³³⁶
- ING Groep beheert 373.928 aandelen van Honeywell International met een waarde van US\$ 10,4 miljoen.³³⁷
- ING Investment Management (Europe) beheert 1.418.945 aandelen van Honeywell International met een waarde van US\$ 71,3 miljoen.³³⁸
- **Jacobs Engineering: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 300.714 aandelen van Jacobs Engineering. Dit vertegenwoordigt 0,20% van alle aandelen met een waarde van US\$ 11,6 miljoen.³³⁹
 - ING Funds beheert aandelen van Jacobs Engineering in de volgende fondsen:
 - 13.300 aandelen met een waarde van US\$ 0,4 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³⁴⁰
 - ING Groep beheert 263.050 aandelen van Jacobs Engineering met een waarde van US\$ 10,1 miljoen.³⁴¹
- **L-3 Communications: Clustermunitie**
 - ING Investment Management beheert 171.833 aandelen van L-3 Communications. Dit vertegenwoordigt 0,15% van alle aandelen met een waarde van US\$ 11,6 miljoen (US\$ 12,8 miljoen).³⁴²
 - ING Groep NV beheert 99.494 aandelen van L-3 Communications. Dit vertegenwoordigt 0,09% van alle aandelen met een waarde van US\$ 7,7 miljoen.³⁴³
 - ING Funds beheert aandelen van L-3 Communications in de volgende fondsen:
 - 17.100 aandelen met een waarde van US\$ 1,8 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³⁴⁴
 - ING Investment Management Company beheert 189.503 aandelen van L-3 Communications met een waarde van US\$ 12,8 miljoen.³⁴⁵
 - ING Investment Management (Europe) beheert 22.900 aandelen van L-3 Communications met een waarde van US\$ 2,1 miljoen.³⁴⁶
 - In juli 2005 heeft L-3 Communications converteerbare obligaties uitgegeven ter waarde van US\$ 700 miljoen. Drie door ING beheerde beleggingsfondsen bezaten in juni 2007 deze obligaties, die geconverteerd kunnen worden naar aandelen:³⁴⁷
 - ING Convertible Fund: US\$ 2,85 miljoen;
 - ING Equity Income Fund: US\$ 4,23 miljoen;

- ING VP Convertible Portfolio: US\$ 0,15 miljoen.
- **Larsen & Toubro: Kernwapens**
 - ING Investment Management (Asia Pacific) beheert 468.734 aandelen van Larsen & Toubro. Dit vertegenwoordigt 0,08% van alle aandelen met een waarde van US\$ 13,7 miljoen.³⁴⁸
 - ING Investment Management India Private Ltd beheert 55.617 aandelen van Larsen & Toubro. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,6 miljoen.³⁴⁹
- **Lockheed Martin: Clustermunitie, Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 365.372 aandelen van Lockheed Martin Corporation. Dit vertegenwoordigt 0,1% van alle aandelen met een waarde van US\$ 25,2 miljoen.³⁵⁰
 - Het beleggingsfonds ING North America Fund beheert 47.650 aandelen Lockheed Martin met een waarde van € 2,9 miljoen.³⁵¹
 - ING Groep NV beheert 928.766 aandelen van Lockheed Martin. Dit vertegenwoordigt 0,24% van alle aandelen met een waarde van US\$ 79,1 miljoen.³⁵²
 - ING Funds beheert aandelen van Lockheed Martin in de volgende fondsen:
 - 322.207 aandelen met een waarde van US\$ 22,2 miljoen in de ING Marsico Growth Portfolio.³⁵³
 - 4.727 aandelen met een waarde van US\$ 0,3 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³⁵⁴
 - 22.000 aandelen met een waarde van US\$ 2,4 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³⁵⁵
 - ING Investment Management (Europe) beheert 43.550 aandelen van Lockheed Martin met een waarde van US\$ 4,3 miljoen.³⁵⁶
- **McDermott International: Kernwapens**
 - ING Investment Management Company beheert 1.127.539 aandelen van McDermott International met een waarde van US\$ 15,1 miljoen.³⁵⁷
 - ING Investment Management (Europe) beheert 80.052 aandelen van McCermott International met een waarde van US\$ 5,0 miljoen.³⁵⁸
 - ING Groep NV beheert 16.200 aandelen van McDermott International. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 0,5 miljoen.³⁵⁹
- **Northrop Grumman: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 511.690 aandelen van Northrop Grumman. Dit vertegenwoordigt 0,16% van alle aandelen met een waarde van US\$ 22,3 miljoen.³⁶⁰

- Het beleggingsfonds ING North America Fund beheert 65.900 aandelen Northrop Grumman met een waarde van € 2,1 miljoen.³⁶¹
- ING Groep beheert 477.806 aandelen van Northrop Grumman met een waarde van US\$ 20,9 miljoen.³⁶²
- ING Funds beheert aandelen van Northrop Grumman in de volgende fondsen:
 - 19.750 aandelen met een waarde van US\$ 0,7 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³⁶³
 - 29.100 aandelen met een waarde van US\$ 2,2 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³⁶⁴
- ING Investment Management (Europe) beheert 64.650 aandelen van Northrop Grumman met een waarde van US\$ 4,3 miljoen.³⁶⁵
- **Raytheon: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 660.699 aandelen van Raytheon. Dit vertegenwoordigt 0,17% van alle aandelen met een waarde van US\$ 25,7 miljoen.³⁶⁶
 - Het beleggingsfonds ING North America Fund beheert 91.550 aandelen Raytheon met een waarde van € 3,4 miljoen.³⁶⁷
 - ING Groep beheert 617.435 aandelen van Raytheon met een waarde van US\$ 24,0 miljoen.³⁶⁸
 - ING Funds beheert aandelen van Raytheon in de volgende fondsen:
 - 19.400 aandelen met een waarde van US\$ 0,8 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³⁶⁹
 - ING Investment Management (Europe) beheert 31.750 aandelen van Raytheon met een waarde van US\$ 1,8 miljoen.³⁷⁰
- **Rolls-Royce: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 154.778 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,0 miljoen.³⁷¹
- **Safran: Kernwapens**
 - ING Investment Management beheert 155.202 aandelen van Safran. Dit vertegenwoordigt 0,04% van alle aandelen met een waarde van US\$ 2,2 miljoen.³⁷²
- **Textron: Clustermunitie, Anti-persoonsmijnen**
 - ING Investment Management beheert 92.810 aandelen Textron. Dit vertegenwoordigt 0,03% van alle aandelen met een waarde van US\$ 0,5 miljoen.³⁷³
 - Het beleggingsfonds ING North America Fund beheert 32.300 aandelen Textron met een waarde van € 0,3 miljoen.³⁷⁴
 - ING Groep beheert 57.751 aandelen van Textron met een waarde van US\$ 0,3 miljoen.³⁷⁵

- ING Funds beheert aandelen van Textron in de volgende fondsen:
 - 8.000 aandelen met een waarde van US\$ 0,5 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³⁷⁶
 - 1.950 aandelen met een waarde van US\$ 0,01 miljoen in het ING Tactical Asset Allocation Fund.³⁷⁷
- ING Investment Management Europe beheert 32.500 aandelen van Textron met een waarde van US\$ 1,6 miljoen.³⁷⁸
- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**
 - **Alliant Techsystems: Leveranties aan Afghanistan**
Zie boven.
 - **BAE Systems: Leveranties aan China, Libië en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Boeing: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Embraer: Leveranties aan Colombia**
 - ING Investment Management beheert 33.278 ADRs van aandelen van Embraer met een waarde US\$ 1,3 miljoen.³⁷⁹
 - **Finmeccanica: Leveranties aan Libië, Nigeria, Pakistan en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **General Dynamics: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Lockheed Martin: Leveranties aan Israël en Pakistan**
Zie boven.
 - **Raytheon: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **ThyssenKrupp: Leveranties aan Colombia en Israël**
 - ING Investment Management (Belgium) beheert 90.639 aandelen van ThyssenKrupp. Dit vertegenwoordigt 0,02% van alle aandelen met een waarde van US\$ 2,6 miljoen.³⁸⁰
 - ING Funds beheert aandelen van ThyssenKrupp in de volgende fondsen:
 - 9.541 aandelen met een waarde van US\$ 0,2 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³⁸¹
 - **United Technologies: Leveranties aan Colombia, Saoedi-Arabië en Tsjaad**
 - ING Investment Management beheert 909.969 aandelen van United Technologies. Dit vertegenwoordigt 0,10% van alle aandelen met een waarde van US\$ 49,6 miljoen (US\$ 39,1 miljoen).³⁸² Hiervan zijn 5.407 aandelen met een waarde van € 0,2 miljoen in beleggingsfonds ING North America Fund ondergebracht.³⁸³

- ING Groep beheert 901.821 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 38,8 miljoen.³⁸⁴
- ING Funds beheert aandelen van United Technologies in de volgende fondsen:
 - 28.633 aandelen met een waarde van US\$ 1,2 miljoen in het ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund.³⁸⁵
 - 32.320 aandelen met een waarde van US\$ 2,3 miljoen in het ING Index Plus LargeCap Fund.³⁸⁶
- ING Investments beheert 73.503 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 4,4 miljoen.³⁸⁷
- ING Investment Management (Europe) beheert 35.877 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 2,2 miljoen.³⁸⁸

De beleggingsfondsen die door ING worden beheerd investeren zowel in producenten van controversiële wapens als in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 1

4.9 Rabobank

4.9.1 Beleid

Het beleid van Rabobank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 4, omdat de bank alle investeringen in producenten van controversiële wapens uitsluit en op het gebied van controversiële wapenhandel eisen stelt (t.a.v. mensenrechten en stabiliteit) aan investeringen in wapenbedrijven.

Beleidscore: 4

4.9.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

- **Producenten van controversiële wapens**
 - **Larsen & Toubro: Kernwapens**
 - In maart 2007 heeft Larsen & Toubro een leningfaciliteit met een omvang van US\$ 133 miljoen afgesloten met een bankensyndicaat. Van de faciliteit had US\$ 66,7 miljoen een looptijd van vijf jaar en US\$ 66,7 miljoen een looptijd van zes jaar looptijd. Het krediet wordt verstrekt ten behoeve van investeringen en het terugbetalen van uitstaande schulden. Een van de negen banken die het syndicaat organiseerden was Rabo Finance India.³⁸⁹

Rabobank investeert voor eigen rekening en risico in een producent van controversiële wapens maar niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 3

4.9.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

- **Producenten van controversiële wapens**
 - **Alliant Techsystems: Clustermunitie, Kernwapens**
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde beleggingsfonds Harbor High-Yield Bond Fund beheert 6,75% obligaties van Alliant Techsystems met een looptijd tot 2016 ter waarde van US\$ 0,2 miljoen.³⁹⁰

- **BAE Systems: Kernwapens**

- Robeco Institutional Asset Management beheert 263.850 aandelen van BAE Systems. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.³⁹¹ Deze aandelen zijn ondergebracht in het Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfonds Robeco European Equities.³⁹²

- **Boeing: Kernwapens**

- Robeco Institutional Asset Management beheert 304.400 aandelen van Boeing. Dit vertegenwoordigt 0,04% van alle aandelen met een waarde van US\$ 10,8 miljoen.³⁹³ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:³⁹⁴
 - In het fonds Robeco 130/30 North American Equities: 32.133 aandelen met een waarde van € 1,3 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Equities: 4.400 aandelen met een waarde van € 0,2 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Growth Equities: 400 aandelen met een waarde van € 0,02 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 61.900 aandelen met een waarde van € 2,6 miljoen.
- Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert aandelen Boeing ter waarde van US\$ 9,4 miljoen.³⁹⁵
- Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde beleggingsfonds Harbor Large Cap Value Fund beheert 46.700 aandelen van Boeing met een waarde van US\$ 2,4 miljoen.³⁹⁶

- **General Dynamics: Kernwapens**

- Robeco Investment Management beheert 113.031 aandelen van General Dynamics. Dit vertegenwoordigt 0,03% van alle aandelen met een waarde van US\$ 4,7 miljoen.³⁹⁷
- Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Large Cap Value Fund beheert 76.900 aandelen van General Dynamics met een waarde van US\$ 4,6 miljoen.³⁹⁸
- Robeco Institutional Asset Management beheert 39.914 aandelen van General Dynamics met een waarde van US\$ 1,7 miljoen.³⁹⁹

- **Honeywell International: Kernwapens**

- Robeco Investment Management beheert 1.458.594 aandelen van Honeywell International. Dit vertegenwoordigt 0,2% van alle aandelen met een waarde van US\$ 40,6 miljoen.⁴⁰⁰
- Robeco Institutional Asset Management beheert 10.100 aandelen van Honeywell International met een waarde van US\$ 0,3 miljoen.⁴⁰¹ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁰²

- In het fonds Robeco Global Growth Equities: 400 aandelen met een waarde van € 0,01 miljoen.
 - In het fonds Robeco US Value Equities: 845 aandelen met een waarde van € 0,04 miljoen.
- **Jacobs Engineering: Kernwapens**
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco Global Growth Equities beheert 665 aandelen van Jacobs Engineering met een waarde van US\$ 0,05 miljoen.⁴⁰³
- **L-3 Communications: Clustermunitie**
 - Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert 363.955 aandelen L-3 Communications ter waarde van US\$ 24,7 miljoen.⁴⁰⁴
 - Door Robeco Institutional Asset Management beheerde fondsen hebben de volgende belangen in L-3 Communications:⁴⁰⁵
 - In het fonds Robeco Global Equities: 5.700 aandelen met een waarde van € 0,3 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Growth Equities: 300 aandelen met een waarde van € 0,02 miljoen.
 - In het fonds Robeco IT Equities: 15.000 aandelen met een waarde van € 0,9 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 50.000 aandelen met een waarde van € 2,9 miljoen.
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde beleggingsfonds Harbor High-Yield Bond Fund beheert 7,625% obligaties van L-3 Communications met een looptijd tot 2012 ter waarde van US\$ 0,2 miljoen.⁴⁰⁶
- **Lockheed Martin: Clustermunitie, Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 46.567 aandelen van Lockheed Martin. Dit is 0,01% van alle aandelen en een waarde van US\$ 3,2 miljoen.⁴⁰⁷ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁰⁸
 - In het fonds Robeco US Value Equities: 1.030 aandelen met een waarde van US\$ 0,1 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 32.500 aandelen met een waarde van € 2,0 miljoen.
 - Robeco Investment Management beheert 484.001 aandelen van Lockheed Martin. Dit is 0,12% van alle aandelen en een waarde van US\$ 33,4 miljoen.⁴⁰⁹
 - Door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde fondsen hebben de volgende aandelenbelangen in Lockheed Martin:⁴¹⁰
 - Harbor Capital Appreciation Fund beheert 1.160.500 aandelen in Lockheed Martin met een waarde van US\$ 98,7 miljoen.
 - Harbor Large Cap Value Fund beheert 46.800 aandelen in Lockheed Martin met een waarde van US\$ 4,0 miljoen.⁴¹¹

- **McDermott International: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 57.500 aandelen van McDermott International Incorporated. Dit vertegenwoordigt 0,03% van alle aandelen en heeft een waarde van US\$ 0,8 miljoen.⁴¹² Hiervan waren 1.829 aandelen met een waarde van US\$ 0,1 miljoen ondergebracht in het door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfonds Robeco US Midcap Equities.⁴¹³

- **Northrop Grumman: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 41.440 aandelen van Northrop Grumman. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,8 miljoen.⁴¹⁴

- **Raytheon: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 648.410 aandelen van Raytheon. Dit vertegenwoordigt 0,18% van alle aandelen met een waarde van US\$ 25,2 miljoen.⁴¹⁵ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴¹⁶
 - In het fonds Robeco Global Equities: 11.850 aandelen met een waarde van € 0,4 miljoen.
 - In het fonds Robeco 130/30 North American Equities: 68.132 aandelen met een waarde van € 2,4 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 104.207 aandelen met een waarde van € 3,7 miljoen.
 - Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert aandelen Raytheon ter waarde van US\$ 29,4 miljoen.⁴¹⁷
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Capital Appreciation Fund beheert 2.226.600 aandelen van Raytheon met een waarde van US\$ 113,8 miljoen.⁴¹⁸
 - Robeco Investment Management beheert 77.837 aandelen van Raytheon met een waarde van US\$ 3,0 miljoen.⁴¹⁹

- **Rolls-Royce: Kernwapens**
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco European Equities beheert 248.784 aandelen van Rolls-Royce met een waarde van € 1,1 miljoen.⁴²⁰
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Mid Cap Growth Fund beheert 698.633 aandelen van Rolls-Royce met een waarde van US\$ 3,7 miljoen.⁴²¹
 - Rabobank Nederland beheert 1.165.900 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,06% van alle aandelen met een waarde van US\$ 5,9 miljoen.⁴²²
 - Robeco Gestions beheert 334.022 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,02% van alle aandelen met een waarde van US\$ 2,0 miljoen.⁴²³

- **Singapore Technologies Engineering: Clustermunitie**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 1.216.000 aandelen van Singapore Technologies Engineering. Dit vertegenwoordigt 0,04% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴²⁴ Deze aandelen zijn ondergebracht in het door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfonds Robeco Asia-Pacific Equities.⁴²⁵
- **Textron: Clustermunitie, Anti-persoonsmijnen**
 - Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert aandelen Textron ter waarde van US\$ 4,7 miljoen.⁴²⁶
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco Global Equities beheert 6.100 aandelen van Textron met een waarde van € 0,2 miljoen.⁴²⁷
- **Thales: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 43.714 aandelen van Thales. Dit vertegenwoordigt 0,02% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴²⁸ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴²⁹
 - In het fonds Robeco Global Value Equities: 6.063 aandelen met een waarde van € 0,2 miljoen.
 - In het fonds Robeco European Equities: 37.651 aandelen met een waarde van € 1,4 miljoen.
- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**
 - **Alliant Techsystems: Leveranties aan Afghanistan**
Zie boven.
 - **BAE Systems: Leveranties aan China, Libië en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Boeing: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Dongfeng Motor: Leveranties aan Burma**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 37.200.000 aandelen in Dongfeng Motor Group. Dit vertegenwoordigt 1,3% van alle aandelen met een waarde van US\$ 35,6 miljoen.⁴³⁰ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴³¹
 - In het fonds Robeco Emerging Markets Equities: 26.331.000 aandelen met een waarde van € 6,7 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Equities: 10.869.000 aandelen met een waarde van € 2,8 miljoen.
 - **General Dynamics: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Lockheed Martin: Leveranties aan Israël en Pakistan**
Zie boven.

- **Raytheon: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
- **Rheinmetall: Leveranties aan Israël en Pakistan**
 - Robeco Gestions beheert 47.000 aandelen van Rheinmetall. Dit vertegenwoordigt 0,13% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴³²
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco European MidCap Equities beheert 47.000 aandelen van Rheinmetall met een waarde van € 2,2 miljoen.⁴³³
- **Thales: Leveranties aan China, Israël, Pakistan, Rusland en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
- **United Technologies: Leveranties aan Colombia, Saoedi-Arabië en Tsjaad**
 - Robeco Investment Management beheert 851.057 aandelen van United Technologies met een waard van US\$ 36,6 miljoen.⁴³⁴
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 184.622 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 7,9 miljoen.⁴³⁵ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴³⁶
 - In het fonds Robeco Global Growth Equities: 300 aandelen met een waarde van € 0,01 miljoen.
 - In het fonds Robeco US Value Equities: 685 aandelen met een waarde van US\$ 0,04 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 90.000 aandelen met een waarde van € 3,5 miljoen.
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Capital Appreciation Fund beheert 2.664.690 aandelen in United Technologies met een waarde van US\$ 135,5 miljoen.⁴³⁷
 - SAM Sustainable Asset Management, onderdeel van Robeco, beheert 12.850 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 0,5 miljoen.⁴³⁸

De beleggingsfondsen die door de Rabobank Groep worden beheerd investeren zowel in producenten van controversiële wapens als in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 1

4.10 Robeco Direct

4.10.1 Beleid

Het beleid van Robeco Direct op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 4, omdat de bank alle investeringen in producenten van controversiële wapens uitsluit en op het gebied van controversiële wapenhandel eisen stelt (t.a.v. mensenrechten en stabiliteit) aan investeringen in wapenbedrijven.

Beleidscore: 4

4.10.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

- **Producenten van controversiële wapens**
 - **Larsen & Toubro: Kernwapens**
 - In maart 2007 heeft Larsen & Toubro een leningfaciliteit met een omvang van US\$ 133 miljoen afgesloten met een bankensyndicaat. Van de faciliteit had US\$ 66,7 miljoen een looptijd van vijf jaar en US\$ 66,7 miljoen een looptijd van zes jaar looptijd. Het krediet wordt verstrekt ten behoeve van investeringen en het terugbetalen van uitstaande schulden. Een van de negen banken die het syndicaat organiseerden was Rabo Finance India.⁴³⁹

Robeco Direct investeert voor eigen rekening en risico in een producent van controversiële wapens maar niet in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 3

4.10.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

- **Producenten van controversiële wapens**
 - **Alliant Techsystems: Clustermunitie, Kernwapens**
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde beleggingsfonds Harbor High-Yield Bond Fund beheert 6,75% obligaties van Alliant Techsystems met een looptijd tot 2016 ter waarde van US\$ 0,2 miljoen.⁴⁴⁰

- **BAE Systems: Kernwapens**

- Robeco Institutional Asset Management beheert 263.850 aandelen van BAE Systems. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴⁴¹ Deze aandelen zijn ondergebracht in het Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfonds Robeco European Equities.⁴⁴²

- **Boeing: Kernwapens**

- Robeco Institutional Asset Management beheert 304.400 aandelen van Boeing. Dit vertegenwoordigt 0,04% van alle aandelen met een waarde van US\$ 10,8 miljoen.⁴⁴³ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁴⁴
 - In het fonds Robeco 130/30 North American Equities: 32.133 aandelen met een waarde van € 1,3 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Equities: 4.400 aandelen met een waarde van € 0,2 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Growth Equities: 400 aandelen met een waarde van € 0,02 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 61.900 aandelen met een waarde van € 2,6 miljoen.
- Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert aandelen Boeing ter waarde van US\$ 9,4 miljoen.⁴⁴⁵
- Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde beleggingsfonds Harbor Large Cap Value Fund beheert 46.700 aandelen van Boeing met een waarde van US\$ 2,4 miljoen.⁴⁴⁶

- **General Dynamics: Kernwapens**

- Robeco Investment Management beheert 113.031 aandelen van General Dynamics. Dit vertegenwoordigt 0,03% van alle aandelen met een waarde van US\$ 4,7 miljoen.⁴⁴⁷
- Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Large Cap Value Fund beheert 76.900 aandelen van General Dynamics met een waarde van US\$ 4,6 miljoen.⁴⁴⁸
- Robeco Institutional Asset Management beheert 39.914 aandelen van General Dynamics met een waarde van US\$ 1,7 miljoen.⁴⁴⁹

- **Honeywell International: Kernwapens**

- Robeco Investment Management beheert 1.458.594 aandelen van Honeywell International. Dit vertegenwoordigt 0,2% van alle aandelen met een waarde van US\$ 40,6 miljoen.⁴⁵⁰
- Robeco Institutional Asset Management beheert 10.100 aandelen van Honeywell International met een waarde van US\$ 0,3 miljoen.⁴⁵¹ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁵²

- In het fonds Robeco Global Growth Equities: 400 aandelen met een waarde van € 0,01 miljoen.
 - In het fonds Robeco US Value Equities: 845 aandelen met een waarde van € 0,04 miljoen.
- **Jacobs Engineering: Kernwapens**
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco Global Growth Equities beheert 665 aandelen van Jacobs Engineering met een waarde van US\$ 0,05 miljoen.⁴⁵³
- **L-3 Communications: Clustermunitie**
 - Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert 363.955 aandelen L-3 Communications ter waarde van US\$ 24,7 miljoen.⁴⁵⁴
 - Door Robeco Institutional Asset Management beheerde fondsen hebben de volgende belangen in L-3 Communications:⁴⁵⁵
 - In het fonds Robeco Global Equities: 5.700 aandelen met een waarde van € 0,3 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Growth Equities: 300 aandelen met een waarde van € 0,02 miljoen.
 - In het fonds Robeco IT Equities: 15.000 aandelen met een waarde van € 0,9 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 50.000 aandelen met een waarde van € 2,9 miljoen.
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde beleggingsfonds Harbor High-Yield Bond Fund beheert 7,625% obligaties van L-3 Communications met een looptijd tot 2012 ter waarde van US\$ 0,2 miljoen.⁴⁵⁶
- **Lockheed Martin: Clustermunitie, Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 46.567 aandelen van Lockheed Martin. Dit is 0,01% van alle aandelen en een waarde van US\$ 3,2 miljoen.⁴⁵⁷ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁵⁸
 - In het fonds Robeco US Value Equities: 1.030 aandelen met een waarde van US\$ 0,1 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 32.500 aandelen met een waarde van € 2,0 miljoen.
 - Robeco Investment Management beheert 484.001 aandelen van Lockheed Martin. Dit is 0,12% van alle aandelen en een waarde van US\$ 33,4 miljoen.⁴⁵⁹
 - Door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde fondsen hebben de volgende aandelenbelangen in Lockheed Martin:⁴⁶⁰
 - Harbor Capital Appreciation Fund beheert 1.160.500 aandelen in Lockheed Martin met een waarde van US\$ 98,7 miljoen.
 - Harbor Large Cap Value Fund beheert 46.800 aandelen in Lockheed Martin met een waarde van US\$ 4,0 miljoen.⁴⁶¹

- **McDermott International: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 57.500 aandelen van McDermott International Incorporated. Dit vertegenwoordigt 0,03% van alle aandelen en heeft een waarde van US\$ 0,8 miljoen.⁴⁶² Hiervan waren 1.829 aandelen met een waarde van US\$ 0,1 miljoen ondergebracht in het door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfonds Robeco US Midcap Equities.⁴⁶³
- **Northrop Grumman: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 41.440 aandelen van Northrop Grumman. Dit vertegenwoordigt 0,01% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,8 miljoen.⁴⁶⁴
- **Raytheon: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 648.410 aandelen van Raytheon. Dit vertegenwoordigt 0,18% van alle aandelen met een waarde van US\$ 25,2 miljoen.⁴⁶⁵ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁶⁶
 - In het fonds Robeco Global Equities: 11.850 aandelen met een waarde van € 0,4 miljoen.
 - In het fonds Robeco 130/30 North American Equities: 68.132 aandelen met een waarde van € 2,4 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 104.207 aandelen met een waarde van € 3,7 miljoen.
 - Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert aandelen Raytheon ter waarde van US\$ 29,4 miljoen.⁴⁶⁷
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Capital Appreciation Fund beheert 2.226.600 aandelen van Raytheon met een waarde van US\$ 113,8 miljoen.⁴⁶⁸
 - Robeco Investment Management beheert 77.837 aandelen van Raytheon met een waarde van US\$ 3,0 miljoen.⁴⁶⁹
- **Rolls-Royce: Kernwapens**
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco European Equities beheert 248.784 aandelen van Rolls-Royce met een waarde van € 1,1 miljoen.⁴⁷⁰
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Mid Cap Growth Fund beheert 698.633 aandelen van Rolls-Royce met een waarde van US\$ 3,7 miljoen.⁴⁷¹
 - Rabobank Nederland beheert 1.165.900 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,06% van alle aandelen met een waarde van US\$ 5,9 miljoen.⁴⁷²
 - Robeco Gestions beheert 334.022 aandelen van Rolls-Royce. Dit vertegenwoordigt 0,02% van alle aandelen met een waarde van US\$ 2,0 miljoen.⁴⁷³

- **Singapore Technologies Engineering: Clustermunitie**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 1.216.000 aandelen van Singapore Technologies Engineering. Dit vertegenwoordigt 0,04% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴⁷⁴ Deze aandelen zijn ondergebracht in het door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfonds Robeco Asia-Pacific Equities.⁴⁷⁵
- **Textron: Clustermunitie, Anti-persoonsmijnen**
 - Robeco, het hoofdfonds van de Robeco Groep, beheert aandelen Textron ter waarde van US\$ 4,7 miljoen.⁴⁷⁶
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco Global Equities beheert 6.100 aandelen van Textron met een waarde van € 0,2 miljoen.⁴⁷⁷
- **Thales: Kernwapens**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 43.714 aandelen van Thales. Dit vertegenwoordigt 0,02% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴⁷⁸ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁷⁹
 - In het fonds Robeco Global Value Equities: 6.063 aandelen met een waarde van € 0,2 miljoen.
 - In het fonds Robeco European Equities: 37.651 aandelen met een waarde van € 1,4 miljoen.
- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**
 - **Alliant Techsystems: Leveranties aan Afghanistan**
Zie boven.
 - **BAE Systems: Leveranties aan China, Libië en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Boeing: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Dongfeng Motor: Leveranties aan Burma**
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 37.200.000 aandelen in Dongfeng Motor Group. Dit vertegenwoordigt 1,3% van alle aandelen met een waarde van US\$ 35,6 miljoen.⁴⁸⁰ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁸¹
 - In het fonds Robeco Emerging Markets Equities: 26.331.000 aandelen met een waarde van € 6,7 miljoen.
 - In het fonds Robeco Global Equities: 10.869.000 aandelen met een waarde van € 2,8 miljoen.
 - **General Dynamics: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
 - **Lockheed Martin: Leveranties aan Israël en Pakistan**
Zie boven.

- **Raytheon: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
- **Rheinmetall: Leveranties aan Israël en Pakistan**
 - Robeco Gestions beheert 47.000 aandelen van Rheinmetall. Dit vertegenwoordigt 0,13% van alle aandelen met een waarde van US\$ 1,9 miljoen.⁴⁸²
 - Het door Robeco Institutional Asset Management beheerde fonds Robeco European MidCap Equities beheert 47.000 aandelen van Rheinmetall met een waarde van € 2,2 miljoen.⁴⁸³
- **Thales: Leveranties aan China, Israël, Pakistan, Rusland en Saoedi-Arabië**
Zie boven.
- **United Technologies: Leveranties aan Colombia, Saoedi-Arabië en Tsjaad**
 - Robeco Investment Management beheert 851.057 aandelen van United Technologies met een waard van US\$ 36,6 miljoen.⁴⁸⁴
 - Robeco Institutional Asset Management beheert 184.622 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 7,9 miljoen.⁴⁸⁵ Hiervan waren de volgende aandelenpakketten ondergebracht in door Robeco Institutional Asset Management beheerde beleggingsfondsen:⁴⁸⁶
 - In het fonds Robeco Global Growth Equities: 300 aandelen met een waarde van € 0,01 miljoen.
 - In het fonds Robeco US Value Equities: 685 aandelen met een waarde van US\$ 0,04 miljoen.
 - In het fonds Robeco Industrials Equities: 90.000 aandelen met een waarde van € 3,5 miljoen.
 - Het door Harbor Capital Advisors (een dochter van Robeco) beheerde Harbor Capital Appreciation Fund beheert 2.664.690 aandelen in United Technologies met een waarde van US\$ 135,5 miljoen.⁴⁸⁷
 - SAM Sustainable Asset Management, onderdeel van Robeco, beheert 12.850 aandelen van United Technologies met een waarde van US\$ 0,5 miljoen.⁴⁸⁸

De beleggingsfondsen die door de Rabobank Groep worden beheerd investeren zowel in producenten van controversiële wapens als in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 1

4.11 SNS Bank

4.11.1 Beleid

Het beleid van SNS Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 3, omdat de bank alle investeringen in controversiële wapens uitsluit.

Beleidscore: 3

4.11.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Er is geen informatie gevonden die er op wijst dat SNS Bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.11.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

- **Producenten van controversiële wapens**

- **General Dynamics: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 8.300 aandelen van General Dynamics met een waarde van € 0,3 miljoen.⁴⁸⁹

Commentaar SNS: General Dynamics is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁴⁹⁰

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen General Dynamics, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Honeywell International: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 17.200 aandelen van Honeywell International met een waarde van € 0,4 miljoen.⁴⁹¹

Commentaar SNS: Honeywell International is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁴⁹²

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen Honeywell International, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Lockheed Martin: Clustermunitie, Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 9.500 aandelen van Lockheed Martin met een waarde van € 0,6 miljoen.⁴⁹³

Commentaar SNS: Lockheed Martin is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁴⁹⁴

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen Lockheed Martin, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **McDermott International: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 5.900 aandelen in McDermott International met een waarde van € 0,04 miljoen.⁴⁹⁵

Commentaar SNS: McDermott International is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁴⁹⁶

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen McDermott International, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Northrop Grumman: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 8.800 aandelen van Northrop Grumman met een waarde van € 0,3 miljoen.⁴⁹⁷

Commentaar SNS: Northrop Grumman is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁴⁹⁸

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen Northrop Grumman, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Raytheon: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 5.500 aandelen van Raytheon met een waarde van € 0,2 miljoen.⁴⁹⁹

Commentaar SNS: Raytheon is sinds december 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵⁰⁰

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog in aandelen Raytheon. De vraag of dat inmiddels niet meer gebeurt is door SNS niet beantwoord.

- **Rolls-Royce: Kernwapens**

- De Euro Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 34.632 aandelen van Rolls-Royce met een waarde van € 0,12 miljoen.⁵⁰¹
- De Euro Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 2.400 obligaties van Rolls-Royce met een zevenjarige looptijd (tot 2011) en een totale waarde van € 2,4 miljoen.⁵⁰²

Commentaar SNS: Rolls-Royce is niet uitgesloten van belegging omdat het bedrijf *dual use* producten maakt voor zowel civiele als militaire toepassingen.⁵⁰³

Repliek op commentaar SNS: Rolls-Royce maakt dual use producten maar is ook betrokken bij de ontwikkeling van een nieuwe Britse kernwapenonderzeeër. Rolls-Royce gaat de motor, een cruciaal onderdeel, leveren voor dit vaartuig.

- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**

- **General Dynamics: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **Lockheed Martin: Leveranties aan Israël en Pakistan**

Zie boven.

- **Raytheon: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **ThyssenKrupp: Leveranties aan Colombia en Israël**

- De Euro Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 7.050 aandelen van ThyssenKrupp met een waarde van € 0,13 miljoen.⁵⁰⁴

- **United Technologies: Leveranties aan Colombia, Saoedi-Arabië en Tsjaad**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 22.544 aandelen van United Technologies met een waarde van € 0,9 miljoen.⁵⁰⁵

Commentaar SNS: United Technologies is sinds december 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵⁰⁶

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog in aandelen United Technologies. De vraag of dat inmiddels niet meer gebeurt is door SNS niet beantwoord.

De beleggingsfondsen die door SNS worden beheerd investeren zowel in producenten van controversiële wapens als in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 1

4.12 SNS Regio Bank

4.12.1 Beleid

Het beleid van SNS Regio Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 3, omdat de bank alle investeringen in controversiële wapens uitsluit.

Beleidscore: 3

4.12.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Er is geen informatie gevonden die er op wijst dat SNS Regio Bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.12.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

- **Producenten van controversiële wapens**

- **General Dynamics: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 8.300 aandelen van General Dynamics met een waarde van € 0,3 miljoen.⁵⁰⁷

Commentaar SNS: General Dynamics is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵⁰⁸

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen General Dynamics, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Honeywell International: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 17.200 aandelen van Honeywell International met een waarde van € 0,4 miljoen.⁵⁰⁹

Commentaar SNS: Honeywell International is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵¹⁰

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen Honeywell International, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Lockheed Martin: Clustermunitie, Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 9.500 aandelen van Lockheed Martin met een waarde van € 0,6 miljoen.⁵¹¹

Commentaar SNS: Lockheed Martin is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵¹²

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen Lockheed Martin, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **McDermott International: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 5.900 aandelen in McDermott International met een waarde van € 0,04 miljoen.⁵¹³

Commentaar SNS: McDermott International is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵¹⁴

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen McDermott International, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Northrop Grumman: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 8.800 aandelen van Northrop Grumman met een waarde van € 0,3 miljoen.⁵¹⁵

Commentaar SNS: Northrop Grumman is sinds mei 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵¹⁶

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog steeds in aandelen Northrop Grumman, ruim 7 maanden nadat de uitsluiting werd aangekondigd. Het beleid werd toen dus niet uitgevoerd. De vraag of dat nu wel is gebeurd is door SNS niet beantwoord.

- **Raytheon: Kernwapens**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 5.500 aandelen van Raytheon met een waarde van € 0,2 miljoen.⁵¹⁷

Commentaar SNS: Raytheon is sinds december 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵¹⁸

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog in aandelen Raytheon. De vraag of dat inmiddels niet meer gebeurt is door SNS niet beantwoord.

- **Rolls-Royce: Kernwapens**

- De Euro Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 34.632 aandelen van Rolls-Royce met een waarde van € 0,12 miljoen.⁵¹⁹
- De Euro Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 2.400 obligaties van Rolls-Royce met een zevenjarige looptijd (tot 2011) en een totale waarde van € 2,4 miljoen.⁵²⁰

Commentaar SNS: Rolls-Royce is niet uitgesloten van belegging omdat het bedrijf *dual use* producten maakt voor zowel civiele als militaire toepassingen.⁵²¹

Repliek op commentaar SNS: Rolls-Royce maakt dual use producten maar is ook betrokken bij de ontwikkeling van een nieuwe Britse kernwapenonderzeeër. Rolls-Royce gaat de motor, een cruciaal onderdeel, leveren voor dit vaartuig.

- **Bedrijven actief in controversiële wapenhandel**

- **General Dynamics: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **Lockheed Martin: Leveranties aan Israël en Pakistan**

Zie boven.

- **Raytheon: Leveranties aan Israël en Saoedi-Arabië**

Zie boven.

- **ThyssenKrupp: Leveranties aan Colombia en Israël**

- De Euro Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 7.050 aandelen van ThyssenKrupp met een waarde van € 0,13 miljoen.⁵²²

- **United Technologies: Leveranties aan Colombia, Saoedi-Arabië en Tsjaad**

- De Amerika Aandelenpool van SNS Beleggingsfondsen beheerde eind 2008 22.544 aandelen van United Technologies met een waarde van € 0,9 miljoen.⁵²³

Commentaar SNS: United Technologies is sinds december 2008 uitgesloten van belegging. Er kan logischerwijs wel een tijdsverschil zijn tussen moment van uitsluiting en het verwijderen van de aandelen uit de portefeuilles.⁵²⁴

Repliek op commentaar SNS: Het effectueren van een uitsluiting hoeft bij een beleggingsfonds maximaal drie maanden te duren. Eind december 2008 belegde SNS Beleggingsfondsen nog in aandelen United Technologies. De vraag of dat inmiddels niet meer gebeurt is door SNS niet beantwoord.

De beleggingsfondsen die door SNS worden beheerd investeren zowel in producenten van controversiële wapens als in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 1

4.13 Triodos Bank

4.13.1 Beleid

Het beleid van Triodos Bank op het gebied van *Wapens* wordt in de Eerlijke Bankwijzer beoordeeld met een 5, omdat de bank alle investeringen in de wapensector uitsluit.

Beleidscore: 5

4.13.2 Praktijk: eigen geld

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank voor eigen rekening en risico investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel. Daarvoor kan dus ook spaargeld gebruikt worden.

Triodos Bank investeert niet voor eigen rekening en risico in producenten van controversiële wapens of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel.

Praktijkscore eigen geld: 5

4.13.3 Praktijk: beleggingsfondsen

In dit onderdeel wordt beoordeeld of de bank investeert in producenten van controversiële wapens en/of in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel met het geld dat door beleggers aan de beleggingsfondsen van de bank is toevertrouwd.

De beleggingsfondsen die door Triodos Bank worden beheerd, wordt noch in producenten van controversiële wapens noch in bedrijven die actief zijn in controversiële wapenhandel geïnvesteerd.

Praktijkscore beleggingsfondsen: 5

Bijlage 1 Landen waaraan wapenleveranties mogelijk ongewenst zijn

Landen	Europese Unie & Verenigde Naties	Freedom House	Vision of Humanity	Transparency International	Foreign Policy & The Fund for Peace	United Nations Development Programme / SIPRI
	Wapen embargo	Freedom Rating	Global Peace Index	Corruptie Perceptie Index	Failing State Index	Human Development Index < 0,5 en militair % van BNP > 2%
Algerije		5,5	2.212			
Azerbeidjaan		5,5	2.327	1,9		
Bangladesh				2,1	100,3	
Bhutan		5,5			85,4	
Bolivia					84,2	
Bosnië					84,3	
Brunei		5,5				
Burkina Faso					89,9	
Comoren				2,5		
Ecuador			2.211	2,0		
Egypte		5,5			88,7	
Filippijnen			2.327	2,3	83,4	
Gambia				1,9		
Guinee-Bissau				1,9	91,3	0,383 + 3,8%
Guatemala			2.218			
Haïti			2.330	1,4	99,3	
Honduras			2.265			
India			2.422			
Indonesië					83,3	
Jamaica			2.111			
Jemen			2.363	2,3	95,4	
Kameroen		6		2,3	91,2	
Kazakstan		5,5		2,2		
Kenia			2.266	2,1	93,4	
Kyrgyzstan				1,8	88,8	
Lesotho						0,496 + 2,4%
Maldiven		5,5			92,9	
Mali						0,391 + 2,0%
Mauritanië			2.478		86,1	
Mexico			2.209			
Moldavië					85,7	

Landen	Europese Unie & Verenigde Naties	Freedom House	Vision of Humanity	Transparency International	Foreign Policy & The Fund for Peace	United Nations Development Programme / SIPRI
	Wapen embargo	Freedom Rating	Global Peace Index	Corruptie Perceptie Index	Failing State Index	Human Development Index < 0,5 en militair % van BNP > 2%
Nepal					94,2	
Nicaragua				2,5		
Niger					94,5	
Oeganda			2.140		96,1	0,493 + 2,3%
Oekraïne				2,5		
Oman		5,5				
Oost-Timor				2,2	93,8	0,483 + n.b.
Papoea Nieuw Guinea				2,0	84,6	
Paraguay				2,4		
Qatar		5,5				
Rwanda		5,5			88,0	
Solomon Eilanden					92,4	
Sri Lanka			2.485		95,6	
Swaziland		6				
Tajikistan		5,5	n.b.	2,0	88,9	
Thailand			2.353			
Togo					86,8	
Tonga				2,4		
Tunesië		6				
Turkije			2.389			
Venezuela			2.381	1,9		
Verenigde Arabische Emiraten		5,5				
Vietnam		6				
Zuid-Afrika			2.437			

Bijlage 2 Literatuurverwijzingen

- 1 Telefonische informatie Autoriteit Financiële Markten (AFM), 26 juni 2009.
- 2 Website Convention on Cluster Munitions (www.clusterconvention.org/pages/pages_ii/ia_textenglish.html), Bezocht in juni 2009.
- 3 Website Nuclear Threat Initiative (www.nti.org/e_research/official_docs/inventory/pdfs/npt.pdf), Bezocht in juni 2009.
- 4 Website Biological and Toxin Weapons Convention (www.opbw.org/convention/conv.html), Bezocht in juni 2009.
- 5 Website Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (www.opcw.org/chemical-weapons-convention/download-the-cwc/), Bezocht in juni 2009.
- 6 Website International Campaign to Ban Landmines (www.icbl.org/index.php/icbl/Treaties), Bezocht in juni 2009.
- 7 Website Alliant Techsystems (www.atk.com/customer_solutions_missionsystems/cs_ms_w_trm_asm.asp), Bezocht in juni 2009.
- 8 "U.S. DoD Contracts", website ministerie van Defensie, 2007 (www.defenselink.mil/contracts/contract.aspx?contractid=3444)
- 9 Beter bekend als CBU-103 (met WCMD, zie ook onder Lockheed Martin); Human Rights Watch, "A dirty dozen cluster munitions", Juni 2007.
- 10 Zie bv. "Recommendation on exclusion of cluster weapons from the Government Petroleum Fund", 16 juni 2005 (www.regjeringen.no/pages/1661742/Tilr%E5dning%20klasev%E5pen%20eng%2015%20juni%202005.pdf)
- 11 "Banning Cluster Munitions: Government Policy and Practice", Human Rights Watch, Landmine Action, Landmine Monitor, International Campaign to Ban Landmines, Cluster Munition Coalition, mei 2009, p. 219 en 228
- 12 Amy Macavinta, "ATK to lay off 300 in March" Deseret News, 27 februari 2009 (findarticles.com/p/articles/mi_qn4188/is_20090227/ai_n31405502/)
- 13 "ICBM Prime Integration", Boeing website (www.boeing.com/defense-space/ic/icbmsys/prime.html)
- 14 "ATK Wins \$541 Mn to Refuel Minuteman III ICBMs", Defense Industry Daily website, 2 maart 2006 (www.defenseindustrydaily.com/atk-wins-541-mn-to-refuel-minuteman-iii-icbms-01964/)
- 15 Zie bijvoorbeeld "Cluster Bombs, Landmines, Nuclear Weapons and Depleted Uranium Weapons - A report on the financial links between banks and the producers of controversial weapon systems", Netwerk Vlaanderen e.a., april 2004, p.22
- 16 "VLSAS (Vehicle-Launched Scatterable anti-Tank System)", Textron website (www.atk.com/customer_solutions_internationalproducts/cs_ip_ats_vlsas.asp)
- 17 "Future Submarines Integrated Project Team Office Officially Opens", News Release, BAE Systems, October 12, 2007 (www.baesystems.com/Newsroom/NewsReleases/autoGen_107912125611.html); zie ook: Nick Ritchie, "Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons", Disarmament Diplomacy, spring 2009 (www.acronym.org.uk/dd/dd90/90nr.htm)
- 18 "Activities", Babcock Marine website (onder "marine activities – submarines") (www.babcock.co.uk/opco/marine/activities.php?pageID=75138)

- 19 "BNS Nuclear Services – Home", Babcock website (www.babcock.co.uk/opco/nuclear/index.php) en "Decommissioning and Waste Management", Babcock/BNS Nuclear services website (www.babcock.co.uk/opco/nuclear/activities.php?pageID=75115)
- 20 "MBDA – A World Leader – An Integrated European Company", MBDA website (www.mbda-systems.com/mbda/site/ref/scripts/EN_At-a-glance_33.html)
- 21 "ASMPA - Air-to-ground missile, medium range, enhanced", MBDA website (www.mbda-systems.com/mbda/site/ref/scripts/siteFO_contenu.php?lang=EN&noeu_id=290&page_id=466)
- 22 "Vanguard Class Ballistic Missile Submarine", Federation of American Scientists website (www.fas.org/nuke/guide/uk/slbm/vanguard.htm - last updated 5 november 1999)
- 23 "Future Submarines Integrated Project Team Office Officially Opens", News Release, BAE Systems, October 12, 2007 (www.baesystems.com/Newsroom/NewsReleases/autoGen_107912125611.html); zie ook: Nick Ritchie, "Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons", Disarmament Diplomacy, spring 2009 (www.acronym.org.uk/dd/dd90/90nr.htm)
- 24 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf)
- 25 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf).
- 26 "LGM-30 Minuteman Missile", Boeing website (www.boeing.com/history/boeing/minuteman.html)
- 27 "ICBM Prime Integration", Boeing website (www.boeing.com/defense-space/ic/icbmsys/prime.html)
- 28 "Intercontinental Ballistic Missile Systems", Boeing website (www.boeing.com/defense-space/ic/icbmsys/index.html)
- 29 Voor de periode tussen 1997 en 2012; "ICBM Prime Integration", Boeing website (www.boeing.com/defense-space/ic/icbmsys/prime.html)
- 30 "LGM-30 Minuteman", Wikipedia website (en.wikipedia.org/wiki/LGM-30_Minuteman)
- 31 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf)
- 32 Website Day & Zimmermann (www.dayzim.com/government/munitions_products/munitions_production_proj/index.htm), Bezocht in juni 2009.
- 33 Website DCNS (www.dcnsgroup.com/cen/evenements/faits-marquants/terrible.html), Bezocht in juni 2009.
- 34 Contract for Production of the M51 Weapon System, Persbericht EADS, Parijs, 23 december 2004.
- 35 Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 36 "MBDA – A World Leader – An Integrated European Company", MBDA website (www.mbda-systems.com/mbda/site/ref/scripts/EN_At-a-glance_33.html)
- 37 "ASMPA - Air-to-ground missile, medium range, enhanced", MBDA website (www.mbda-systems.com/mbda/site/ref/scripts/siteFO_contenu.php?lang=EN&noeu_id=290&page_id=466)

- 38 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 39 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 40 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 41 "EADS Astrium Transportation", EADS website (www.eads.net/1024/en/businet/astrium/astrium_space_transportation.html) en "FRENCH MSBS PROGRAMMES (Submarine-Launched Ballistic Missiles)", EADS persbericht, 13 juni 2005 (www.eads.net/1024/es/pressdb/archiv/2005/2005/es_20050613_MSBS.html)
- 42 The Council on Ethics for the Government Pension Fund – Global, "Recommendation of 18 April 2006" (www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/The-Government-Pension-Fund/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics/Recommendation-of-18-April-2006.html?id=419592)
- 43 "MBDA – A World Leader – An Integrated European Company", MBDA website (www.mbdasystems.com/mbda/site/ref/scripts/EN_At-a-glance_33.html)
- 44 "ASMPA - Air-to-ground missile, medium range, enhanced", MBDA website (www.mbdasystems.com/mbda/site/ref/scripts/siteFO_contenu.php?lang=EN&noeu_id=290&page_id=466)
- 45 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf).
- 46 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf).
- 47 "Strategic Systems Propulsion", Aerojet website (www.aerojet.com/capabilities/strategic.php)
- 48 "Strategic Systems Propulsion", Aerojet website (www.aerojet.com/capabilities/strategic.php)
- 49 Council on Ethics, "Recommendation to the Ministry of Finance", 15 november 2007 (www.regjeringen.no/pages/2041996/GenCorp,%20Unofficial%20English%20translation.pdf)
- 50 "Ohio class submarine", Wikipedia website (en.wikipedia.org/wiki/Ohio_class_submarine)
- 51 "Ohio Class", General Dynamics Electric Boat website (www.gdeb.com/programs/)
- 52 "Life-cycle Support", General Dynamics Electric Boat website (www.gdeb.com/capabilities/life_cycle/index.html)
- 53 "Ohio class submarine", Wikipedia website (en.wikipedia.org/wiki/Ohio_class_submarine)
- 54 \$101.1M to Develop the MK6 LE - So, What's That?, Defense Industry Daily, 15 december 2005.
- 55 Website General Dynamics (www.gdatp.com/products/weapon_systems/hydra/Hydra-70.htm), Bezocht in juni 2009.
- 56 Website General Dynamics (www.gdatp.com/products/PDFs/Hydra-70.pdf), Bezocht in juni 2009.
- 57 US: Cluster Bomb Exports Banned - Obama Should Initiate Review of US Stance on Treaty, Human Rights Watch, Washington, 12 maart 2009.

- 58 Cluster Munitions in the Asia-Pacific Region, Human Rights Watch, Washington, Oktober 2008
- 59 The Council on Ethics for the Government Pension Fund – Global, “Recommendation of May 15, 2007 on exclusion of the companies Rheinmetall AG and Hanwha Corp.” (www.regjeringen.no/en/sub/Styrer-rad-utvalg/ethics_council/Recommendations/Recommendations/Recommendation-of-May-15-2007-on-exclusion-2.html?id=496171). Zie ook: John Acher, “Tobacco, gambling, sex face Norway oil fund test”, Reuters, 16 januari 2008.
- 60 Zie: “High Explosives – Scattering bomb for aircraft”, Hanwha website (english.hanwhacorp.co.kr/pdtt/exp/def_pdt/he/index.asp)
- 61 “Recommendation on exclusion of the companies Rheinmetall AG and Hanwha Corp.”, 1 januari 2008 (www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/The-Government-Pension-Fund/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics/Recommendation-on-exclusion-of-the-compa-2.html?id=496492)
- 62 “2.75 INCH ROCKETS (HE M151, HEDP M247, MPSM K224)”, Hanwha website (english.hanwhacorp.co.kr/pdtt/tr/dep/ro/1184768_1220.asp)
- 63 “130mm Multiple Rocket Launcher System (MRLS)”, Hanwha website (english.hanwhacorp.co.kr/pdtt/exp/def_pdt/ro/index.asp)
- 64 “New Multiple Launch Rocket System (MLRS)”, GlobalSecurity.org website (gina laatst gewijzigd op 3 februari 2009) (www.globalsecurity.org/military/world/rok/mlrs-kx.htm)
- 65 “Army Tactical Missile System (Army TACMS)”, GlobalSecurity.org website (pagina laatst gewijzigd op 3 februari 2009) (www.globalsecurity.org/military/world/rok/atacms.htm); zie ook: “Hanwha 70 mm (40-round) multiple rocket launcher”, Jane's Armour and Artillery, gepubliceerd op 24 februari 2009 (vrij te raadplegen op www.janes.com/extracts/extract/jaa/jaa_a041.html)
- 66 “Republic of Korea - Production, Transfer, Stockpiling, and Use”, Landmine Monitor 2008, ICBL website (lm.icbl.org/index.php/publications/display?url=lm/2008/countries/south_korea.html)
- 67 “DTRA - Defense Threat Reduction Agency (DTRA) Contract”, Honeywell Aerospace website (www.honeywell.com/sites/portal?smap=aerospace&page=Honeywell-Technology-Solutions3&theme=T6&catID=CE38C80D7-9360-592C-23B0-272707B324BE&id=H4D696E19-7C0A-332B-1882-FF2DA5B0E4EA&sel=6)
- 68 Council on Ethics, “Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons” (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf)
- 69 “\$101.1M to Develop the MK6 LE - So, What's That?”, Defense Industry Daily, 15 december 2005 (www.defenseindustrydaily.com/1011m-to-develop-the-mk6-le-so-whats-that-01627/)
- 70 “155mm Cargo Munition”, IMI website (www.imi-israel.com/Business/ProductsFamily/Product.aspx?FolderID=32&docID=412)
- 71 Hansard, 16 juni 2003, Col. 55W, zoals vermeld in www.caat.org.uk/resources/publications/armsfairs/dsei-2003-report/israel-military-industries.php
- 72 “Blown away; Cluster weapons”, The Economist (U.S. Edition), 24 mei 2008; zie ook: Colin King, Ove Dullum en Grethe Østern, “M85 – An analysis of reliability”, Norwegian People's Aid, 2007; “Ban the “M85” cluster bomb: fact-sheet”, Landmine Action (ongedateerd, waarschijnlijk 2007) (www.landmineaction.org/resources/ActionPacks/m85_factsheet.pdf)
- 73 Colin King, Ove Dullum en Grethe Østern, “M85 – An analysis of reliability”, Norwegian People's Aid, 2007
- 74 “Nederland zet in op verbod van Israëlische clusterbom M85”, De Gelderlander, 22 mei 2008

- 75 Shmuel Rosner en Meron Rapoport, "Senate: Stop Israel from buying cluster bombs with U.S. aid", Haaretz, 3 juli 2007 (www.haaretz.com/hasen/spages/877501.html)
- 76 Richard Norton-Taylor, "Welcome: this way for cluster bombs - Arms fair fails to stop promotion of controversial weapons", The Guardian, 10 september 2003 (www.guardian.co.uk/world/2003/sep/10/armstrade.immigrationpolicy)
- 77 Richard Norton-Taylor, "Welcome: this way for cluster bombs - Arms fair fails to stop promotion of controversial weapons", The Guardian, 10 september 2003 (www.guardian.co.uk/world/2003/sep/10/armstrade.immigrationpolicy)
- 78 Zie: www.lockheedmartin.co.uk/products/awe.html, www.awe.co.uk en "Jacobs Agrees to Acquire Share in AWE Management Limited", persbericht Jacobs Engineering, 17 december 2008 (www.jacobs.com/News.aspx?id=5242)
- 79 Van kracht sinds 1 januari 2009; zie "BT Fuze Products", L-3 website op www.l-3com.com/divisions/overview.aspx?id=16. BT Fuze stond vroeger bekend onder de naam Bulova Technologies.
- 80 "Recommendation on Exclusion of Cluster Weapons from the Government Petroleum Fund", The Advisory Council on Ethics for the Norwegian Government Petroleum Fund, Oslo, 16 juni 2005 (www.regjeringen.no/nn/dep/fin/Tema/Statens-pensjonsfond/etiske-retningslinjer/tilradninger-og-brev-fra-etikkradet/Recommendation-on-Exclusion-of-Cluster-Weapons-from-the-Government-Petroleum-Fund.html?id=419583)
- 81 "Missile/Rockets & A' S – Esad's And Fuzing", L-3 datasheet at www.l-3com.com/kdi-ppi/pdf/MissileRocket_SA_LoRes.pdf. Zie ook: Dave Grilliot & Cory Hatch, "Multiple Launch Rocket System (MLRS) Fuzing - Evolving to Meet End User Requirements", 51st Annual NDIA Fuze Conference, 23 mei 23, 2007 (www.dtic.mil/ndia/2007fuze/SessionIIIA/grilliot1400.pdf)
- 82 "Banning Cluster Munitions: Government Policy and Practice", Human Rights Watch, Landmine Action, Landmine Monitor, International Campaign to Ban Landmines, Cluster Munition Coalition, mei 2009, p. 257, met verwijzingen
- 83 "M864E2 PROJECTILE", L-3 website (www.l-3com.com/btfuze/html/products/m864e2.htm) en de "L-3 Fuzing & Ordnance Systems M864E2" pdf datasheet op die webpagina
- 84 "L-3 Fuzing & Ordnance Systems M864E2" pdf datasheet op webpagina www.l-3com.com/btfuze/html/products/m864e2.htm
- 85 "Recommendation on Exclusion of Cluster Weapons from the Government Petroleum Fund", The Advisory Council on Ethics for the Norwegian Government Petroleum Fund, Oslo, 16 June 2005 (www.regjeringen.no/nn/dep/fin/Tema/Statens-pensjonsfond/etiske-retningslinjer/tilradninger-og-brev-fra-etikkradet/Recommendation-on-Exclusion-of-Cluster-Weapons-from-the-Government-Petroleum-Fund.html?id=419583)
- 86 The secret undersea weapon, Sandeep Unnithan, India Today, 17 januari 2008; Larsen & Toubro flexes its engineering might, Ajai Shukla, Business Standard, New Delhi, 21 maart 2008; Website Global Security (www.globalsecurity.org/military/world/india/atv.htm), Bezocht in juni 2009.
- 87 India's nuclear submarine plan surfaces, Siddharth Srivastava, Asia Times, New Delhi, 20 februari 2009.
- 88 Navy Propels Private Role In Defence Via Submarine Order For L&T, The Financial Express, New Delhi, 26 juli 2002.
- 89 "Trident II D5 Fleet Ballistic Missile (FBM)", Lockheed Martin website (www.lockheedmartin.com/products/TridentIID5/index.html) en "The Trident Weapons System", AWE website (www.awe.co.uk/aboutus/The_Trident_Weapons_System_fe32f.aspx)
- 90 Nick Ritchie, "Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons", Disarmament Diplomacy, spring 2009 (www.acronym.org.uk/dd/dd90/90nr.htm)

- 91 Zie: www.lockheedmartin.co.uk/products/awe.html, www.awe.co.uk en “Jacobs Agrees to Acquire Share in AWE Management Limited”, persbericht Jacobs Engineering, 17 december 2008 (www.jacobs.com/News.aspx?id=5242)
- 92 “ICBM Prime Integration”, Boeing website (www.boeing.com/defense-space/ic/icbmsys/prime.html)
- 93 “Lockheed Buys U.K. Sub Firm”, Defense News 4 mei 2009
- 94 “Guided Multiple Launch Rocket System XM30 Rocket (GMLRS XM30)”, Lockheed Martin website (www.lockheedmartin.com/products/GuidedMLRSXM3/index.html)
- 95 “GMLR” product card (2006), Lockheed Martin website op webpagina www.lockheedmartin.com/products/GuidedMLRSXM3/index.html
- 96 “Army Will Complete 2007 DPICM Sale Despite New Law From Congress”, Inside the Army, 23 maart 2009.
- 97 “Banning Cluster Munitions: Government Policy and Practice”, Human Rights Watch, Landmine Action, Landmine Monitor, International Campaign to Ban Landmines, Cluster Munition Coalition, mei 2009, p. 257, met verwijzingen
- 98 “Army Will Complete 2007 DPICM Sale Despite New Law From Congress”, Inside the Army, 23 maart 2009; US Defense Security Cooperation Agency, “United Arab Emirates – High Mobility Artillery Rocket System,” Persbericht, Transmittal No. 06-55, 21 september 2006.
- 99 “Guided Multiple Launch Rocket System XM30 Rocket (GMLRS XM30)”, Lockheed Martin website (www.lockheedmartin.com/products/GuidedMLRSXM3/index.html)
- 100 Zie Andreas Parsch, “Lockheed Martin WCMD (Wind Corrected Munitions Dispenser)” (laatste update 15 mei 2006) op www.designation-systems.net/dusrm/app5/wcmd.html. Er is ook een extended range (ER) versie, die “de 120,000 CBU-87, -89, en -97 strooiwapens van de luchtmacht kan voorzien van een groter bereik en precisie, vooral wanneer afgeworpen vanop grote hoogten” (zie: “Lockheed Martin awarded \$40 million contract for WCMD-ER development”, Lockheed Martin persbericht, 16 juni 2003)
- 101 “On Wednesday, the US military’s Central Command in the Gulf said it had used for the first time a new kind of cluster bomb, the CBU-105 Wind Corrected Munitions Dispenser, which releases 40 mini-charges designed to pierce armour plate on impact.” (“Cluster bombs too effective for military to do without: expert”, AFP, 3 april 2003)
- 102 Reinhilde Weidacher, Siemon Wezeman, Micha Hollestelle, “Cluster Weapons: Necessity or Convenience?”, Pax Christi Nederland, 2005, p.42
- 103 “CBU-87/B Combined Effects Munition (CEM), with BLU-97 (United States), Bombs - Cluster and dispenser munitions”, Jane’s Air-Launched Weapons, 14 januari 2009 (vrij te raadplegen op www.janes.com/articles/Janes-Air-Launched-Weapons/CBU-87-B-Combined-Effects-Munition-CEM-with-BLU-97-United-States.html)
- 104 “CBU-97/CBU-105 Sensor Fuzed Weapon - BLU-108/B Submunition”, Federation of American Scientists, laatste update 23 januari 1999 (www.fas.org/man/dod-101/sys/dumb/cbu-97.htm)
- 105 “Lockheed Martin Missile and Fire Control Products 2008” Lockheed Martin website (www.lockheedmartin.com/data/assets/mfc/MFC_ProductCatalog2008.pdf), p. 74/75
- 106 “Lockheed Martin Missile and Fire Control Products 2008” Lockheed Martin website (www.lockheedmartin.com/data/assets/mfc/MFC_ProductCatalog2008.pdf), p. 64/65
- 107 Reinhilde Weidacher, Siemon Wezeman, Micha Hollestelle, “Cluster Weapons: Necessity or Convenience?”, Pax Christi Nederland, 2005, p.27; zie ook: Ben Goodblad, “Cluster munitions treaty poses tough questions for MLRS users”, Jane’s Defence Weekly, 4 juni 2008
- 108 Lockheed Martin MLRS Fact Sheet (ongedateerd) (www.lockheedmartin.com/data/assets/corporate/press-kit/MLRS-Fact-Sheet.doc)

- 109 Ingram, House of Commons, schriftelijke antwoorden op vragen, 16 juni 2003, zoals vermeld in: Reinhilde Weidacher, Siemon Wezeman, Micha Hollestelle, "Cluster Weapons: Necessity or Convenience?", Pax Christi Nederland, 2005, p.27
- 110 US Defense Security Cooperation Agency, "United Arab Emirates – High Mobility Artillery Rocket System," Persbericht, Transmittal No. 06-55, 21 september 2006.
- 111 Reinhilde Weidacher, Siemon Wezeman, Micha Hollestelle, "Cluster Weapons: Necessity or Convenience?", Pax Christi Nederland, 2005, p.27
- 112 US Defense Security Cooperation Agency, "United Arab Emirates – High Mobility Artillery Rocket System," Persbericht, Transmittal No. 06-55, 21 september 2006.
- 113 "Government Operations", McDermott website, (www.mcdermott.com/BusinessSegments/GovernmentOps/)
- 114 "Government Operations", McDermott website, (www.mcdermott.com/BusinessSegments/GovernmentOps/)
- 115 "Government Operations", McDermott website, (www.mcdermott.com/BusinessSegments/GovernmentOps/)
- 116 "Nuclear Operations Management", B&W website (www.babcock.com/services/nuclear_operations_management/)
- 117 "Pantex Overview", Babcock website (www.babcock.com/library/project_profiles_pantex.html); zie ook Ralph Vartabedian, "Program to refurbish aging nuclear warheads faces setbacks", Los Angeles Times, 29 mei 2009 (www.latimes.com/news/nationworld/nation/la-na-broken-warheads29-2009may29,0,787677.story)
- 118 "LGM-30 Minuteman III", GlobalSecurity.org website (www.globalsecurity.org/wmd/systems/lgm-30_3.htm; page last modified 28 april 2005)
- 119 Leslie Wayne, "Northrop to Buy TRW for \$7.8 Billion", New York Times, 2 juli 2002 (www.nytimes.com/2002/07/02/business/northrop-to-buy-trw-for-7.8-billion.html)
- 120 "Northrop Grumman Celebrates Tenth Year as Prime Integrating Contractor for Nation's Land-Based ICBM Force", Northrop Grumman News Release, 5 oktober 2007 (www.irconnect.com/noc/press/pages/news_releases.html?d=128128)
- 121 "Northrop Grumman Celebrates Tenth Year as Prime Integrating Contractor for Nation's Land-Based ICBM Force", Northrop Grumman News Release, 5 oktober 2007 (www.irconnect.com/noc/press/pages/news_releases.html?d=128128)
- 122 "Intercontinental Ballistic Missile (ICBM); *Proud of the Past - Continuing the Legacy*", Northrop Grumman datasheet, 2006 (www.as.northropgrumman.com/products/icbm/assets/ICBM_History.pdf) "ICBM Integration Contract", Northrop Grumman website (www.as.northropgrumman.com/products/icbm/index.html); zie ook "Northrop Grumman Celebrates Tenth Year as Prime Integrating Contractor for Nation's Land-Based ICBM Force", Northrop Grumman News Release, 5 oktober 2007 (www.irconnect.com/noc/press/pages/news_releases.html?d=128128) en: "Air Force Awards TRW \$65 Million Contract for ICBM Upgrade", PR Newswire, persbericht, 5 juni 2002 (www.prnewswire.com/cgi-bin/micro_stories.pl?ACCT=683037&TICK=TRW12&STORY=/www/story/06-05-2002/0001741566&EDATE=Jun+5,+2002)
- 123 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf)
- 124 Gerard O'Dwyer, "S. Korean Firm Blacklisted in Norway", Defense News, 15 januari 2007
- 125 The Council on Ethics for the Government Pension Fund – Global, "Recommendation", 6 september 2006 (www.regjeringen.no/pages/1784693/Poongsan,%20Unofficial%20English%20translation.pdf)

- 126 "Military Munitions", Poongsan website (www.poongsan.co.kr/eng/product/pro_2_1.html) en Reinhilde Weidacher, Siemon Wezeman, Micha Hollestelle, "Cluster Weapons: Necessity or Convenience?", Pax Christi Nederland, 2005, p.54
- 127 "South Korea's Poongsan helps Pakistan manufacture munition", Jane's Defence Industry, 23 november 2006
- 128 Pakistan Inter Services Public Relations, persbericht, 12 april 2008 (www.ispr.gov.pk/front/main.asp?o=t-press_release&id=344)
- 129 "Pakistan Ordnance Factory, S. Korean Firms Sign Munition Pact," Asia Pulse (Karachi), 24 november 2006.
- 130 Communicatie van het Zuid-Koreaanse ministerie van Defensie aan Pax Christi Nederland, 3 juni 2005 (uit: "Cluster Munitions in the Asia-Pacific Region", Regional Factsheet voorbereid door Human Rights Watch, oktober 2008).
- 131 Oorspronkelijk was dat General Dynamics, maar "Several corporate changes during production resulted in Raytheon Missile Systems as the final production firm." Zie: "AGM-129 Advanced Cruise Missile [ACM]", GlobalSecurity.org website (www.globalsecurity.org/wmd/systems/acm.htm ; page last modified 14 september 2007)
- 132 Michael Hoffman, "B-52 mistakenly flies with nukes aboard", 10 september 2007 (www.militarytimes.com/news/2007/09/marine_nuclear_B52_070904w/); Hans Kristensen, "US Air Force Decides to Retire Advanced Cruise Missile", Federation of American Scientists, 7 maart 2007 (www.fas.org/blog/ssp/2007/03/us_air_force_decides_to_retire.php)
- 133 Andreas Parsch, "Raytheon (General Dynamics) AGM-129 ACM" (www.designation-systems.net/dusrm/m-129.html ; page last updated 26 maart 2007). Zie ook "AGM-129 Advanced Cruise Missile [ACM]", GlobalSecurity.org website (www.globalsecurity.org/wmd/systems/acm.htm ; page last modified 14 september 2007)
- 134 "AGM-129 Advanced Cruise Missile [ACM]", GlobalSecurity.org website (www.globalsecurity.org/wmd/systems/acm.htm ; page last modified 14 september 2007)
- 135 Andreas Parsch, "Raytheon (General Dynamics) AGM-129 ACM" (www.designation-systems.net/dusrm/m-129.html ; page last updated 26 maart 2007).
- 136 "AGM-129A Advanced Cruise Missile", Air Combat Command factsheet, Official U.S. Air Force website, november 2007 (www.af.mil/information/factsheets/factsheet_print.asp?fsID=3548&page=1)
- 137 Zie ondermeer: Walter Pincus, "4 Colonels Lose Their Air Force Commands - 65 Others Also Pay For Nuclear Error", Washington Post, 20 oktober 2007 (www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/10/19/AR2007101902512.html); Joby Warrick en Walter Pincus, "Missteps in the Bunker", Washington Post, 13 september 2007 (www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/09/22/AR2007092201447.html); Michael Hoffman, "B-52 mistakenly flies with nukes aboard", 10 september 2007 (www.militarytimes.com/news/2007/09/marine_nuclear_B52_070904w/); "AGM-129 Advanced Cruise Missile [ACM]", GlobalSecurity.org website (www.globalsecurity.org/wmd/systems/acm.htm ; page last modified 14 september 2007)
- 138 "\$101.1M to Develop the MK6 LE - So, What's That?", Defense Industry Daily, 15 december 2005 (www.defenseindustrydaily.com/1011m-to-develop-the-mk6-le-so-whats-that-01627/)
- 139 "Future Submarines Integrated Project Team Office Officially Opens", News Release, BAE Systems, October 12, 2007 (www.baesystems.com/Newsroom/NewsReleases/autoGen_107912125611.html); zie ook: Nick Ritchie, "Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons", Disarmament Diplomacy, spring 2009 (www.acronym.org.uk/dd/dd90/90nr.htm)
- 140 "SSBN Vanguard Class Ballistic Missile Submarine, United Kingdom", Naval Technology website ("the website for the defence industries – naval" (www.naval-technology.com/projects/vanguard/)

- 141 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 142 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 143 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 144 "M51, the key to French deterrence", Safran Magazine, November 2007 (www.safran-group.com/IMG/pdf/SAFRAN2UKp28.pdf)
- 145 "SAGEM to provide the navigation system of the "TERRIBLE" SSBN", Sagem Persbericht, 2003 (www.safran-group.com/article.php3?id_article=196&var_recherche=m51&lang=en)
- 146 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf).
- 147 Zie: www.lockheedmartin.co.uk/products/awe.html, www.awe.co.uk en "Jacobs Agrees to Acquire Share in AWE Management Limited", persbericht Jacobs Engineering, 17 december 2008 (www.jacobs.com/News.aspx?id=5242)
- 148 The Advisory Council on Ethics for the Norwegian Government Pension Fund, "Recommendation ", 18 januari 2008 (www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/The-Government-Pension-Fund/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics/Recommendation-on-the-exclusion-of-the-c.html?id=496487)
- 149 "155 Cargo Round", Singapore Technologies Kinetics, undated fact sheet (www.stengg.com/upload/195HAHMPUjQLMh46go.pdf) Also see: "155 mm Advanced Material Engineering cargo projectile (Singapore), Field artillery", Jane's Munition Handbook, 17 juli 2008 (vrij beschikbaar op www.janes.com/articles/Janes-Munition-Handbook/155-mm-Advanced-Material-Engineering-cargo-projectile-Singapore.html)
- 150 "S'pore says no to cluster bomb pact", AFP/Brunei Times, 27 november 2008 (www.bt.com.bn/en/asia_news/2008/11/27/spore_says_no_to_cluster_bomb_pact)
- 151 "Singapore - Production, Transfer, Stockpiling, and Use", Landmine Monitor 2008, ICBL website (lm.icbl.org/index.php/publications/display?url=lm/2008/countries/singapore.html)
- 152 The Petroleum Fund Advisory Commission on International Law, "Question of whether investments in Singapore Technologies Engineering can imply a violation of Norway's international obligations", Memorandum to the Ministry of Finance, Oslo, 22 maart 2002 (www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/The-Government-Pension-Fund/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Advisory-Commission-Documents/Advisory-Commission.html?id=413581).
- 153 "Singapore - Production, Transfer, Stockpiling, and Use", Landmine Monitor 2008, ICBL website (lm.icbl.org/index.php/publications/display?url=lm/2008/countries/singapore.html)
- 154 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 155 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 156 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 157 "M51, the key to French deterrence", Safran Magazine, November 2007 (www.safran-group.com/IMG/pdf/SAFRAN2UKp28.pdf)

- 158 "Sensor Fuzed Weapon (SFW)", Textron website (www.textrondefense.com/products/airlaunched/sfw.htm); zie ook "BLU-108", Textron website www.textrondefense.com/products/airlaunched/blu108.htm en "A Debut with a Bang", Precision Strike Digest, Sept/Okt 2003, p.6-7
- 159 Zie afbeelding op thebanbus.org/wp-content/uploads/2008/05/image002.gif
- 160 Richard Moyes, "A Sensor Fuzed Solution?", Landmine Action, 16 maart 2007; zie ook Rae McGrath, "Sensor-fuzed submunitions & clean battlefields", 25 mei 2008 (thebanbus.org/?s=sfw)
- 161 Rae McGrath, "Sensor-fuzed submunitions & clean battlefields", 25 mei 2008 (thebanbus.org/?s=sfw)
- 162 "Sensor-Fuzed Submunitions: Too Much Faith In Technology, An Interview With Rae McGrath", Cluster Ban Newsletter, 23 mei 2008 (www.stopclustermunitions.org/news/?id=268)
- 163 Matthew French, "Launching a smarter bomb", *Mass High Tech (The Journal of New England Technology)*, 1 juli 2001 (www.masshightech.com/stories/2002/07/01/story33-Launching-a-smarter-bomb.html)
- 164 "CBU-97/CBU-105 Sensor Fuzed Weapon - BLU-108/B Submunition", Federation of American Scientists, laatste update van 23 januari 1999 (www.fas.org/man/dod-101/sys/dumb/cbu-97.htm)
- 165 "Blown away; Cluster weapons", The Economist (U.S. Edition), 24 May 2008; "Textron Defense Systems and UAE Armed Forces Sign Sensor Fuzed Weapon Contract", persbericht van Textron gepubliceerd door PressMediaWire, 13 november 13 2007 (pressmediawire.com/article.cfm?articleID=3707)
- 166 "India - CBU-105 Sensor Fuzed Weapons", Defense Security Cooperation Agency News Release, 30 september 2008 (www.dsca.mil/PressReleases/36-b/2008/India_08-105.pdf)
- 167 Ethische Commissie van het Government Pension Fund – Global, "Recommendation", 26 augustus 2008 (www.regjeringen.no/pages/2146596/Textron%20English.pdf)
- 168 "Cluster weapons manufacturer excluded from the Government Pension Fund – Global", Government Pension Fund – Global press release, 30 January 2009 (www.regjeringen.no/en/dep/fin/press-center/Press-releases/2009/cluster-weapons-manufacturer-excluded-fr.html?id=543105); zie ook: "Norway's Pension Fund Blacklists Textron", AFP, 30 January 2009
- 169 Keri Wagstaff-Smith and Guy Anderson, "Why Textron could be a tempting investment", Jane's Defence Weekly, 22 april 2009
- 170 "Intelligent Munitions System (IMS)", Textron website (www.textrondefense.com/products/ibs/ims.htm, met links naar data sheet en advertentie)
- 171 "United States of America – Production, Transfer, Stockpiling, and Use", Landmine Monitor 2008, ICBL website (lm.icbl.org/index.php/publications/display?url=lm/2008/countries/usa.html)
- 172 Marina Malenic, "Vice Chief Tells Senator Army Will Not Procure Victim-Activated Spider," Inside the Army (Washington, DC), 26 May 2008; aangehaald in "United States of America – Production, Transfer, Stockpiling, and Use", Landmine Monitor 2008, ICBL website (lm.icbl.org/index.php/publications/display?url=lm/2008/countries/usa.html)
- 173 "Spider", Textron website, met datasheet (www.textrondefense.com/products/ibs/spider.htm)
- 174 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 175 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)
- 176 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)

- 177 Overwhelming majority of world's governments vote to start work on an international Arms Trade Treaty, Press release Control Arms Campaign, Londen, 27 oktober 2006.
- 178 Compilation of Global Principles for Arms Transfers, Control Arms Campaign, Londen, 9 augustus 2006; Website Control Arms Campaign (www.controlarms.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 179 Financing misery with public money - European Export Credit Agencies and the financing of arms trade, Marijn Peperkamp, Frank Slijper and Martin Broek, ENAAT Research Group, Amsterdam, Mei 2007.
- 180 Financing misery with public money - European Export Credit Agencies and the financing of arms trade, Marijn Peperkamp, Frank Slijper and Martin Broek, ENAAT Research Group, Amsterdam, Mei 2007.
- 181 International Trade Administration: National Export Strategy 2000, United States Trade Promotion Coordinating Committee, Washington, Maart 2000.
- 182 Financing misery with public money - European Export Credit Agencies and the financing of arms trade, Marijn Peperkamp, Frank Slijper and Martin Broek, ENAAT Research Group, Amsterdam, Mei 2007.
- 183 Shooting Down the MDGs - How irresponsible arms transfers undermine development goals, Katherine Nightingale, Oxfam Briefing Paper 120, Oxfam International, Oxford, 8 oktober 2008.
- 184 Blood At The Crossroads - Making The Case For A Global Arms Trade Treaty, Amnesty international, Londen, September 2008.
- 185 Gemeenschappelijk Standpunt 2008/944/GBVB van de Raad van 8 december 2008 tot vaststelling van gemeenschappelijke voorschriften voor de controle op de uitvoer van militaire goederen en technologie, Publicatieblad van de Europese Unie, Brussel, 13 december 2008 (eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:335:0099:0103:NI:PDF).
- 186 Sanctions or restrictive measures in force (measures adopted in the framework of the CFSP), European Commission - DG External Relations, Brussel, 10 maart 2009 (ec.europa.eu/external_relations/cfsp/sanctions/measures.htm); United Nations Arms Embargoes - Their impact on arms flows and target behaviour, Damien Fruchart, Paul Holtom en Siemon T. Wezeman, SIPRI and Uppsala University, Stockholm / Uppsala, November 2007.
- 187 Freedom in the World - Edition 2008, Freedom House, Washington, Juni 2008 (www.freedomhouse.org/template.cfm?page=415&year=2008).
- 188 Website Vision of Humanity (www.visionofhumanity.org/gpi/results/rankings/2009/score/asc/), Bezoekt in juni 2009.
- 189 Freedom in the World - Edition 2008, Freedom House, Washington, Juni 2008 (www.freedomhouse.org/template.cfm?page=415&year=2008).
- 190 Website Vision of Humanity (www.visionofhumanity.org/gpi/results/rankings/2009/score/asc/), Bezoekt in juni 2009.
- 191 2008 Corruption Perceptions Index, Transparency International, Londen, September 2008 (www.transparency.org/news_room/in_focus/2008/cpi2008/cpi_2008_table).
- 192 The Failed States Index 2008, Foreign Policy & The Fund for Peace, Washington, Juli/Augustus 2008 (www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4350&print=1).
- 193 Human Development Indices - A statistical update 2008, United Nations Development Programme, New York, Mei 2009.
- 194 SIPRI Military Expenditure Database (milexdata.sipri.org/), Bezoekt in juni 2009. Het gemiddelde van de cijfers die SIPRI beschikbaar had voor de periode 2004-2008 is opgenomen.
- 195 ATK Awarded \$87 Million Contract to Supply Non-Standard Munition for Afghanistan, Persbericht ATK, Minneapolis, 5 december 2008.

- 196 The Allied Defense Group Announces Second Quarter And Six Months Financial Results, Persbericht Allied Defense Group, Vienna, 14 augustus 2008.
- 197 The Allied Defense Group Announces Fourth Quarter And Full Year 2008 Financial Results, Persbericht Allied Defense Group, Vienna, 31 maart 2009.
- 198 Form 10-K, Allied Defense Group, Vienna, Maart 2009.
- 199 Form 10-K, Allied Defense Group, Vienna, Maart 2009.
- 200 Form 10-K, Allied Defense Group, Vienna, Maart 2009.
- 201 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 202 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 203 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 204 Zimbabwe splashes on new Chinese K-8 jets, Lebo Nkatanzo, NewZimbabwe.com, 12 januari 2008; SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 205 EADS confirms it is selling military equipment to Libya. Nicola Clark and Stephen Castle, New York Times, 3 augustus 2007.
- 206 Saudis buy Eurofighters from UK. BBC UK, 17 september 2007; BAE lands Saudi plane deal. The British defence giant has secured an order for 72 Eurofighter Typhoons in a contract worth £20bn over the next 20 years. Richard Wachman, The Observer, 16 september 2007.
- 207 Data Link Solutions Receives Multifunctional Information Distribution Systems Contract for Saudi Arabia, Persbericht BAE Systems, Wayne, 30 januari 2007
- 208 Website Defense News (www.defensenews.com), Bezocht in juni 2009.
- 209 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009
- 210 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009
- 211 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009
- 212 Boeing Awarded Contract to Produce Components for Israeli Arrow Interceptor. Persbericht Boeing, 1 april 2004.
- 213 Boeing and Israel Aircraft Industries Team to Capture Short Range Ballistic Missile Defense. Persbericht Boeing, St. Louis, 16 februari 2006.
- 214 Israel Accepts First AH-64D Apache Longbows. Persbericht Boeing, St. Louis, 11 april 2005.
- 215 Boeing Awarded \$49.2 Million Contract to Upgrade Saudi AWACS Fleet. Persbericht Boeing, St. Louis, 20 september 2007.
- 216 Boeing Partner Selected for Saudi Air Force C-130 Maintenance Contract. Persbericht Boeing 12 oktober 2008.
- 217 Chinese Guns Conquer Arabia, StrategyPage, 15 augustus 2008; SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009; Website SinoDefence (www.sinodefence.com/army/artillery/plz45.asp), Bezocht in juni 2009.
- 218 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 219 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.

- 220 Supplier of military materials to Burma excluded from Government Pension Fund – Global, Persbericht No.: 25/2009, Noors Ministerie van Financiën, Oslo, 13 maart 2009.
- 221 Website Eurocopter (www.eurocopter.com), Bezocht in juni 2009.
- 222 EADS: Maintaining Course through The Economic Storm, Defense Update, 12 mei 2009; EADS kwartaalverslag 2009-1, 12 mei 2009.
- 223 Website Defense Procurement News (www.defenseprocurementnews.com), Bezocht in juni 2009
- 224 Germany May Sell 2 More Dolphin Subs to Israel for \$1.17B, Defense Industry Daily, 23 november 2005; Website Naval Technology (www.naval-technology.com/projects/dolphin/), Bezocht in juni 2009.
- 225 Website Atlas Elektronik (www.atlas-elektronik.com), Bezocht in juni 2009.
- 226 EADS confirms it is selling military equipment to Libya. Nicola Clark and Stephen Castle, New York Times, 3 augustus 2007; .
- 227 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 228 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 229 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009
- 230 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009
- 231 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 232 Website Defense News (www.defensenews.com), Bezocht in juni 2009.
- 233 Website Atlas Elektronik (www.atlas-elektronik.com), Bezocht in juni 2009.
- 234 Embraer Delivers Five Super Tucano Aircraft To Colombia, Persbericht Embraer, São José dos Campos, 7 december 2006; Embraer delivers 25th super Tucano Turboprop to Colombia, Persbericht Embraer, São José dos Campos, 11 Augustus 2008.
- 235 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 236 Agreement signed with the Libyan government to create a joint venture in the sector of electronics for defence and security, Persbericht Finmeccanica, Rome, 2 april 2007.
- 237 EADS confirms it is selling military equipment to Libya. Nicola Clark and Stephen Castle, New York Times, 3 augustus 2007;.
- 238 Finmeccanica: Alenia Aeronautica a €60million contract with Nigeria for the refurbishment and logistic support of the G222 aircraft, Persbericht Finmeccanica, Rome, 15 juli 2005.
- 239 Alenia Aermacchi has signed 84 million dollars contract with Nigeria for the modernization of twelve MB-339A aircrafts, Persbericht Finmeccanica, Rome, 12 juli 2006.
- 240 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 241 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 242 Website Defense News (www.defensenews.com), Bezocht in juni 2009.
- 243 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 244 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.

- 245 Persbericht, General Dynamics, 7 mei 2009; Persbericht, General Dynamics, 26 mei 2009.
- 246 Persbericht, General Dynamics, 10 november 2008.
- 247 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 248 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009; General Dynamics Awarded Contract to Design Saudi Arabia M1A2S Tank, Deagel news site, Sterling Heights, 10 november 2008.
- 249 Website Lockheed Martin (www.lockheedmartin.com), Bezocht in juni 2009.
- 250 U.S. Navy awards Lockheed Martin study contract for Israeli Navy multi-mission Littoral Combat Ship design, Persbericht Lockheed Martin, Washington D.C., 10 april 2006.
- 251 Websites El-Marana (el-marada.net) en Federation of American Scientists (www.fas.org), Bezocht in juni 2009.
- 252 Lockheed Martin begins P-3C maritime surveillance aircraft upgrades for Pakistan, Persbericht Lockheed Martin, Eagan, 4 april 2006.
- 253 Website Lockheed Martin (www.lockheedmartin.com), Bezocht in juni 2009.
- 254 Website Lockheed Martin (www.lockheedmartin.com), Bezocht in juni 2009.
- 255 Brazil to Sell MAR-1 SEAD Missiles to Pakistan, Defense Industry Daily, 15 december 2008; Website Janes Information Group (www.janes.com/extracts/extract/jalw/jalw9240.html), Bezocht in juni 2009; SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 256 Annual Report 2006, Pilatus Aircraft, Stans, April 2007; Swiss Kerfuffle Over Chad's Use of Pilatus Aircraft, Defense Industry Daily, 23 januari 2008.
- 257 Website Military & Aerospace Electronics (mae.pennnet.com), Bezocht in juni 2009.
- 258 Website SpaceWar (www.spacewar.com), Bezocht in juni 2009.
- 259 Website Raytheon (www.raytheon.com), Bezocht in juni 2009; SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 260 Website Military & Aerospace Electronics (mae.pennnet.com), Bezocht in juni 2009.
- 261 New company, EuroSpike GmbH, established at Eurosatory, Persbericht Rheinmetall, Düsseldorf, 16 juni 2004.
- 262 Rheinmetall Defence Electronics and IAI Missiles Division sign principles of cooperation for Leopard 1/2 MBT, Persbericht Rheinmetall, Düsseldorf, 16 juni 2004.
- 263 Arms sales to Pakistan come under scrutiny, Frédéric Burnand, Swissinfo, 13 november 2007; SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 264 Website Rheinmetall Defence (www.rheinmetall-detec.com), Bezocht in juni 2009.
- 265 Saab takes important step for Surveillance System to Pakistan, Persbericht Saab AB, Stockholm, 18 oktober 2005; Clarification about Saab Surveillance System to Pakistan, Persbericht Saab AB, Stockholm, 19 oktober 2005; Saab contract for Surveillance System to Pakistan becomes effective, Persbericht Saab AB, Stockholm, 22 juni 2006.
- 266 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 267 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.

- 268 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 269 Scanter 2001 Surface Surveillance Radar selected for Colombian Navy Frigates, Persbericht Terma, Lystrup, 18 januari 2008.
- 270 UK House of Commons Debate - Column 1071, The United Kingdom Parliament, Londen, 3 februari 2005.
- 271 Firing success for defender Air Defence System, Persbericht Thales, Parijs, 16 maart 2006.
- 272 Website Naval Technology (www.naval-technology.com/projects/agosta/), Bezocht in juni 2009.
- 273 Thales and Antonov strengthen their cooperation, Persbericht Thales, Farnborough, 19 juli 2006.
- 274 2005 annual results, Presentation by Patrice Durrand (CFO of Thales), Parijs, 10 maart 2006; Thales Annual Report 2006, Thales, Neuilly-sur-Seine, 5 juni 2007.
- 275 Annual Report 2004, Thales, Neuilly-sur-Seine, 8 juni 2005.
- 276 Contract for the modernisation of Colombian Class 209 submarines, Persbericht HDW, Kiel, 14 januari 2009.
- 277 Germany May Sell 2 More Dolphin Subs to Israel for \$1.17B, Defense Industry Daily, 23 november 2005; Exclusive: Israel buys 2 German subs, Yaakov Katz, Jerusalem Post, Jerusalem, 22 augustus 2006; Israel Buys 2 Nuclear-Capable Submarines, Ramit Plushnick-Masti (The Associated Press), Washington Post, Washington, 25 augustus 2006.
- 278 Germany May Sell 2 More Dolphin Subs to Israel for \$1.17B, Defense Industry Daily, 23 november 2005; Website Naval Technology (www.naval-technology.com/projects/dolphin/), Bezocht in juni 2009.
- 279 Website Atlas Elektronik (www.atlas-elektronik.com), Bezocht in juni 2009.
- 280 Website Atlas Elektronik (www.atlas-elektronik.com), Bezocht in juni 2009.
- 281 Persbericht Sikorsky, 4 november 2008.
- 282 Website Defence Industry Daily (www.defenseindustrydaily.com), Bezocht in juni 2009.
- 283 SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009
- 284 Serbia's Arms Exports to Myanmar (Burma) "Legal", BIRN, 3 oktober 2007; SIPRI Arms Transfers Database, Bezocht in juni 2009.
- 285 Serbian arms exports not hit by economic downturn, Aleksandar Vasovic, Reuters, Nikinci, 5 februari 2009.
- 286 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 287 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 288 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 289 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 290 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 291 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 292 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 293 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.

- 294 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 295 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 296 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 297 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 298 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 299 Five-Year Credit Agreement, The Boeing Company, Chicago, 16 november 2007.
- 300 Tear sheet deal nummer 2415783115, Thomson One Banker, 14 november 2008.
- 301 Prospectus Supplement (To Prospectus dated March 9, 2009), The Boeing Company, Chicago, 10 maart 2009; Unsecured Debt Securities - Purchase Agreement The Boeing Company, Chicago, 10 maart 2009; Tear sheet deal nummers 2056408001, 2056313001, 2056409001, Thomson One Banker, 10 maart 2009.
- 302 Euroweek, Nederland - Issue: 863, 23 juli 2004; EADS slashes pricing on early refinance, International Financing Review, Londen, 25 juni 2005; Frankrijk, Euroweek - Issue: 913, Londen, 22 juli 2005; Website EADS (www.eads.com), Bezocht in juni 2009.
- 303 Finmeccanica signs a five-year revolving credit facility worth EUR 1 billion, Persbericht Finmeccanica, Rome, 27 juli 2004; Italië - Finmeccanica to retail, International Financing Review, Londen, 30 juli 2004; Italië, Euroweek - Issue: 864, Londen, 30 July 2004; Finmeccanica: pieno successo per il collocamento della linea di credito da 1,2 miliardi di Euro, persbericht Finmeccanica, Rome, 24 september 2004; Italië, Euroweek - Issue: 872, Londen, 24 september 2004; Italië - Finmeccanica finalised, International Financing Review, Londen, 25 september 2004; Italië, Euroweek - Issue: 873, Londen, 1 oktober 2004.
- 304 Tear sheet deal nummer 2068968115, Thomson One Banker, 18 november 2005.
- 305 Tear sheet deal nummer 1959449115, Thomson One Banker, 19 november 2004; Best defence , International Financing Review, Londen, 8 januari 2005.
- 306 Tear sheet deal nummer 2072417115, Thomson One Banker, 10 november 2005.
- 307 Tear sheet deal nummers 1986782115, 1986782115, 1986782115, Thomson One Banker, 12 januari 2005.
- 308 SEC Form 13-F HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 309 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 310 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 311 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 312 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 313 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 314 Portfolio Holdings, ING Tactical Asset Allocation Fund, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 315 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009, Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 316 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 317 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.

- 318 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 319 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 320 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 321 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 322 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 323 Jaarverslag 2008 ING North America Fund, ING Fund Management, Amsterdam, Juni 2009.
- 324 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 325 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 326 SEC Form 13F-HR, ING Investments, Amsterdam, 14 november 2008.
- 327 Portfolio Holdings, ING Equity Dividend Fund, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 328 Portfolio Holdings, ING Marsico Growth Portfolio, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 329 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 330 Portfolio Holdings, ING Tactical Asset Allocation Fund, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 331 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management, Amsterdam, 5 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 332 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 333 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 334 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 335 Portfolio Holdings, ING Tactical Asset Allocation Fund, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 336 SEC Form 13F-HR, ING Investments, Amsterdam, 14 november 2008.
- 337 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009.
- 338 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 339 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 340 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 341 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009.
- 342 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 343 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 344 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 345 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009.

- 346 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 347 Prospectus Supplement no. 28 (to prospectus dated December 9, 2005), L-3 Communications, 15 juni 2007.
- 348 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 349 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 350 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 351 Jaarverslag 2008 ING North America Fund, ING Fund Management, Amsterdam, Juni 2009.
- 352 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 353 Portfolio Holdings, ING Marsico Growth Portfolio, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 354 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 355 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 356 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 357 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009.
- 358 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 359 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 360 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 361 Jaarverslag 2008 ING North America Fund, ING Fund Management, Amsterdam, Juni 2009.
- 362 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009.
- 363 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 364 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 365 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 366 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 367 Jaarverslag 2008 ING North America Fund, ING Fund Management, Amsterdam, Juni 2009.
- 368 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009.
- 369 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 370 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 371 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 372 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 373 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009; Thomson One Banker, Bezocht op 15 juni 2009.

- 374 Jaarverslag 2008 ING North America Fund, ING Fund Management, Amsterdam, Juni 2009.
- 375 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009.
- 376 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 377 Portfolio Holdings, ING Tactical Asset Allocation Fund, Scotsdale, 31 maart 2009.
- 378 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management (Europe), Amsterdam, 26 maart 2009.
- 379 SEC Form 13-F, ING Groep, Amsterdam, 14 mei 2009.
- 380 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 381 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 382 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 383 Jaarverslag 2008 beleggingsfonds 'ING North America Fund'
- 384 SEC Form 13F-HR/A, ING Groep, Amsterdam, 23 juni 2009.
- 385 Annual Report, ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund, Scotsdale, 28 februari 2009.
- 386 Annual Report, ING Domestic Equity Index Funds, Scotsdale, 31 mei 2008.
- 387 SEC Form 13F-HR, ING Investments, Amsterdam, 14 november 2008.
- 388 SEC Form 13F-HR, ING Investment Management Co, Amsterdam, 5 mei 2009.
- 389 India, Euroweek - Issue: 994, Londen, 9 maart 2007; Tear sheet deal nummer 2196149115, Thomson One Banker, 12 maart 2007.
- 390 Annual Report Harbor Funds Fixed Income, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 391 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 392 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 393 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 394 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 395 Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 396 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 397 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 398 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 399 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009.
- 400 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.

- 401 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009.
- 402 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 403 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 404 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 405 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 406 Annual Report Harbor Funds Fixed Income, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 407 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 408 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 409 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 410 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 411 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 412 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 413 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 414 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 415 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 416 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 417 Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 418 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 419 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009.
- 420 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 421 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 422 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 423 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 424 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.

- 425 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 426 Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 427 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 428 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 429 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 430 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 431 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 432 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 433 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 434 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009.
- 435 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009.
- 436 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 437 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 438 SEC Form 13F-HR, SAM Sustainable Asset Management, Zurich, 8 mei 2009.
- 439 India, Euroweek - Issue: 994, Londen, 9 maart 2007; Tear sheet deal nummer 2196149115, Thomson One Banker, 12 maart 2007.
- 440 Annual Report Harbor Funds Fixed Income, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 441 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 442 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 443 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 444 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 445 Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 446 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 447 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 448 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 449 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009.

- 450 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 451 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009.
- 452 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 453 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 454 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 455 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 456 Annual Report Harbor Funds Fixed Income, Harbor Capital Advisors, Chicago, 31 oktober 2008.
- 457 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 458 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 459 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 460 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 461 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 462 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 463 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 464 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 465 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009; Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 466 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 467 Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 468 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 469 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009.
- 470 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 471 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 472 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.

- 473 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 474 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 475 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 476 Verslag over 2008, Robeco, Rotterdam, April 2009.
- 477 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 478 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 479 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 480 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 481 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 482 Database Thomson ONE, Bezocht in juni 2009.
- 483 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 484 SEC Form 13F-HR, Robeco Investment Management, Rotterdam, 8 mei 2009.
- 485 SEC Form 13F-HR, Robeco Institutional Asset Management, Rotterdam, 30 april 2009.
- 486 Gecontroleerd jaarverslag 1 juli 2007-30 juni 2008, Robeco Capital Growth Funds, Luxemburg, November 2008.
- 487 Annual Report Harbor Funds Domestic Equity, Harbor Capital Advisors , Chicago, 31 oktober 2008.
- 488 SEC form 13F-HR, SAM Sustainable Asset Management, Zurich, 8 mei 2009.
- 489 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 490 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 491 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 492 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 493 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 494 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 495 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 496 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 497 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 498 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 499 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.

- 500 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 501 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 502 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 503 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 504 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 505 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 506 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 507 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 508 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 509 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 510 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 511 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 512 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 513 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 514 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 515 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 516 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 517 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 518 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 519 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 520 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 521 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.
- 522 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 523 Jaarverslag 2008 SNS Beleggingsfondsen, SNS Beleggingsfondsen Beheer, 's-Hertogenbosch, April 2009.
- 524 E-mail Felice Simoncelli, SNS Reaal, Utrecht, 26 juni 2009.